Zvyšování odborných kompetencí akademických pracovníků

Ostravské univerzity v Ostravě a Slezské univerzity v Opavě

CZ 1.07/2.2.00/15.0026

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem ČR

Typologie liturgických knih v období středověku

Studijní opora

Dalibor Havel – Richard Psík

Garant balíčku odborných kompetencí: Psík Richard, Mgr. Ph.D.

OBSAH

Obsah 1
Úvod 3
Struktura opory 3
Středověká kniha – kodex a její vznik 5
Psací látky 5
Pergamen 5
Papír a filigrány 6
Příprava kodexu 7
Zásady popisu rukopisů 12
Záhlaví 13
Vnější kodikologický popis 14
Výprava kodexu 16
Vnitřní textový popis 18
Literatura 20
Liturgie 21
Pojem „liturgie“, geneze významu 21
Stručný historický nástin 22
Bohoslužba ve 4. – 6. století 22
Prosazení římské liturgie 23
Struktura římské liturgie 24
Mše 24
Officium 26
Hudba v liturgii 28
Notace liturgické hudby 30
Liturgický rok a kalendář 33
Kalendarium – kalendář 33
Latinské názvy měsíců: 34
Dělení roku a určování denního data 34
Latinské označení dnů v týdnu: 35
Určování denního data ve středověku 35
Církevní liturgický rok 37
Velikonoce 39
Letopočet 42
Missale a jeho zdroje 44
Liber sacramentorum, Sacramentarium 45
Lectionarium 45
Epistolarium 46
Liber evangeliorum per circulum anni sumptum 46
Evangeliarium 47
Graduale 47
Missale plenum 48
Breviarium a jeho zdroje 50
Collectarius 51
Lectionarium officii 51
Diurnale 52
Nocturnale 52
Psalterium 52

Antiphonale 53
Passionale 55
Legendarium 55
Kalendarium 56
Ukázky rukopisů I 61
Misál – Missale 61
Ukázka s komentářem I 61
Ukázka s komentářem II 62
Ukázky rukopisů II 66
Žaltář – Psalterium 66
Ukázka s komentářem 66
Martyrologium 69
Ukázka s komentářem 69
Ukázky rukopisů III 72
Evangeliář – Evangeliarium 72
Ukázka s komentářem I 72
Ukázka s komentářem II 73
Ukázka s komentářem III 73
Ukázky rukopisů IV 79
Breviář – Breviarium 79
Ukázka s komentářem I 79
Ukázka s komentářem II 80
Ukázky rukopisů V 84
Lekcionář – Lectionarium 84
Ukázka s komentářem 84
Graduale 87
Ukázka s komentářem 87
Sakramentář – Sacramentarium 89
Ukázka s komentářem 89
Systém signatur u zahraničních knihoven 94

ÚVOD

Milé studentky, milí studenti,

studijní opora **Typologie liturgických knih v období středověku** je určena především posluchačům bakalářského studijního programu Latinský jazyk a kultura. Může sice posloužit také dalším zájemcům, kteří hledají základní poučení o středověkých liturgických knihách, avšak je třeba zdůraznit, že nutným předpokladem pro studium této opory je znalost latiny a paleografie. Cílem této práce je poskytnout zájemcům základní přehled o liturgických knihách, jejich struktuře, použití v rámci liturgie a zejména pak poučení o charakteru a výpravě středověkých rukopisů, v nichž se tyto knihy dochovaly.

STRUKTURA OPORY

Studijní opora je rozčleněna do třinácti hlavních kapitol. Prvních osm lekcí je zaměřeno spíše teoreticky. Úvodní lekce pojednávají o vzniku kodexu a pravidlech popisu středověkých rukopisů. V dalších lekcích je podán nástin dějin vývoje liturgie, včetně liturgického zpěvu. Následuje výklad o křesťanském kalendáři, včetně relevantních pojmů z chronologie. Poslední teoretické kapitoly jsou věnovány knihám, které se užívaly při liturgii, a to jak při liturgii slova, tak při kanonických hodinkách. V prvním případě je to misál a jeho zdroje (sakramentář, epištolář, evangelistář, evangeliář, graduál), v druhém pak breviář a jeho zdroje (kolektář, žaltář, antifonář, pasionál, legendář ...).
Posledních pět lekcí je zaměřeno prakticky. Každá z nich obsahuje několik rukopisných ukázek vybraných knih doplněných popisným komentářem, s důrazem na signifikantní znaky té či oné knihy.

V záhlaví každé kapitoly je uveden stručný obsah a klíčová slova, jež by si studenti měli v rámci dané kapitoly osvojit. Je zde rovněž uvedeno, jaký čas je nutno jejímu nastudování věnovat; tyto údaje jsou ovšem pouze orientační.

Teoreticky zaměřené lekce jsou zakončeny sadou kontrolních otázek a úkolů, s jejichž pomocí si studenti mohou ověřit získané poznatky a dovednosti. Jejich řešení vždy najdou v textu příslušné kapitoly. Opora obsahuje také jeden test, jehož řešení

jsme zařadili na konec téže lekce, a dále dva korespondenční úkoly (v první a poslední lekci), jejichž vypracování je bezpodmínečně nutné ke zdárnému ukončení tohoto kurzu.

V rámci jednosemestrálního kurzu jsou plánovány tři tutoriály.

Mnoho úspěchů při studiu opory přejí autoři.

Kapitola I

STŘEDOVĚKÁ KNIHA – KODEX A JEJÍ VZNIK

V této kapitole se dozvíte:

- Jak vznikal středověký kodex?
- Jaké psací látky byly v oblibě a proč?
- Co to byl filigrán?
- Co to je knižní složka a co knižní blok?

Klíčová slova:

pergamen, papír, filigrán, kodex, složky, reklamanta, kustoda, vazba, puklice

Čas potřebný ke studiu: 3 hodiny

Antická kniha měla převážně podobu rotulu, svitku (*volumen*). Ovšem již od 2. století se objevuje i nová forma knihy, mající tvar kvádru – ***codex***. Jistou dobu koexistovaly obě formy vedle sebe, postupně ale podoba kodexu získávala na oblibě, zejména u právních a křesťanských textů, a s prosazením nové psací látky – pergamenu podoba špalíčku definitivně zvítězila. *Codex* je slovo latinského původu a znamená „špalíček, špalek“ a původně označoval voskové destičky. (Ještě dnes se tímto termínem i v češtině může označovat velká a těžká kniha).

PSACÍ LÁTKY

PERGAMEN

V období raného a vrcholného středověku byl převažující psací látkou pergamen, který byl pro výrobu kodexů díky své pevnosti velmi vhodný. Známe sice i papyrové kodexy, papyrus však byl křehký a lámavý, tudíž pro výrobu tohoto typu knihy ne zcela ideální. Připomeňme, že pergamen je psací látka živočišného původu, která se vyráběla z kůže různých zvířat (kozy, telata, ovce). Nejkvalitnější pergamen se vyráběl z kůže ještě nenarozených jehňat. Vlastní výroba nebyla příliš náročná. Kůže se očistila od chlupů a zbytků masa, pak se nechala nějakou dobu ve vápenném roztoku, aby se zbavila chlupů a změkla. Znovu se očistila a napnula se na rám a nechala se vysušit. Vysušená kůže se

vyhladila, popř. vybělila a byla připravena k použití a nařezání na archy podle potřeby. Obvykle se vyřezával list, který se přeložil napůl, čímž vzniklo tzv. bifolium. Podle způsobu zpracování rozlišujeme dva základní typy pergamenu. Jihoevropský (italský), který je jemněji zpracován jen po masové straně, na kterou se píše, druhá zůstává hrubší a žlutá. Středoevropský (severní) je zpracován na obou stranách stejně, i když méně jemně (píše se na něj oboustranně).

V raném středověku se pergamen vyráběl přímo v klášterech, kde bylo psací látky zapotřebí. Později, s rozvojem univerzit a narůstající potřebou psací látky, vznikají

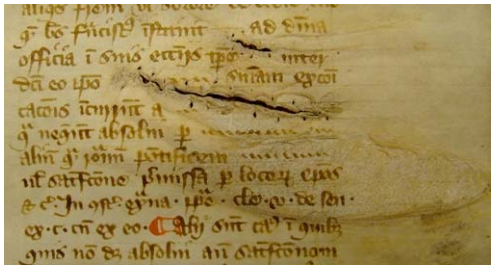

ve městech specializované cechy pergameníků. Pergamen byl látkou sice všude dostupnou, ale zároveň poměrně drahou. V rukopisech nezřídka setkáme s neúplnými listy pergamenu, popř. s listy, které byly „opravovány“. Např. díry po střelách lovců byly zašívány, ba dokonce se setkáme i s případy, kdy byl chybějící kousek pergamenu přišit apod.

PAPÍR A FILIGRÁNY

Ve vrcholném středověku se rozšiřuje i použití sice méně kvalitní, ale levnější psací látky, a to papíru. Musíme však zdůraznit, že v tomto období se papír užívá zejména u tzv. užitkových knih. V evropském prostředí se papír obvykle vyráběl ze starých hadrů. Zjednodušeně řečeno, hadry se zbavily všech kovových a kostěných součástí, vypraly a nechaly se v jámách vyhnít, poté se drtily a rozmělňovaly v tzv. stoupách, dokud z nich nevznikla jemná suspenze, tzv. papírovina. Ta se pak z mírně vyhřívaných kádí nabírala na síta, která měla rozměry finálního archu, na nichž se nechala odkapat voda. Listy papíru se ze síta vyklápěly, na ručním lisu se odstranila přebytečná voda a nakonec se hotový list papíru sušil. Vysušené listy se klížily a posléze znovu sušily a nakonec vyhladily. Hustota sít byla různá a ovlivňovala kvalitu papíru.

Od 13. století se na papírech z italských papíren začínají objevovat „výrobní“

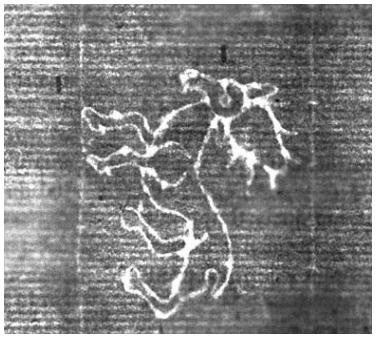

značky, tzv. filigrány. Tyto značky vznikají tak, že se na síto, na něž se nalévala papírovina, umístilo z drátu, popř. ze dřeva či plechu zhotovené znamení, které se odrazilo ve struktuře hotového listu papíru (vrstva papíru byla v daném místě menší). Filigrány představují důležitou

identifikační pomůcku. Vzhledem k tomu, že značky byly jedinečné a používaly obvykle pouze omezenou dobu, můžeme na jejich základě určit poměrně spolehlivě místo a dobu vzniku papíru.

Pro identifikaci filigránu máme k dispozici databáze a soubory filigránů, z nichž řada je dostupná (alespoň zčásti) i v elektronické podobě. Přehled těch nejdůležitějších, včetně odkazů, najdete zde: http://www.ksbm.oeaw.ac.at/wz/lit/rep.htm

PŘÍPRAVA KODEXU

Než se písař pustil do vlastního psaní, často si psací látku ještě předpřipravil. Tato příprava spočívala ve vytvoření textového zrcadla. Vyznačil si okraje, bylo-li potřeba, připravil si linky, popř. rozdělil psací plochu do sloupců. Při linkování se postupovalo, tak, jak to bylo běžné ještě nedávno na středních školách při úpravě sešitů do matematiky. Nejdříve si pomocí mezních bodů označil textové zrcadlo a na obou krajích pergamenu velikost řádků, pak naskládal několik listů na sebe a označené body propíchl. Jednotlivé vpichy pak mezi sebou pomocí olůvka propojil. Vpichy pak byly většinou odstraněny při závěrečné ořízce knižního bloku.

Po napsání textu a doplnění výzdoby – iniciály, iluminace, rubriky (viz odkazy na konci lekce), nastala finální fáze vyhotovení knihy.

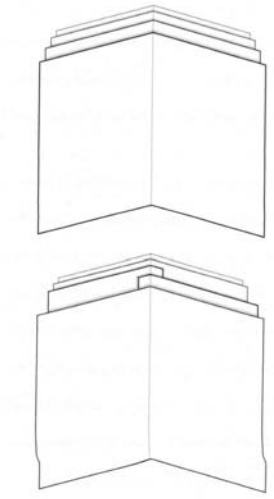

Kodex se skládal z několika složek, které vznikly spojením několika pergamenových či papírových listů – folií. Folia se obvykle překládala na půl, čímž vznikla tzv. bifolia. Složky nazýváme podle počtu folií (bifolií) v nich obsažených, např.: binio – složka o dvou bifoliích má 4 listy, tedy 8 stran; ternio – složka o třech bifoliích (6 listů, 12 stran), kvatern, kvintern, sextern atd. Kvaterny, tedy složky o čtyřech bifoliích, byly v evropské knižní produkci nejoblíbenější, někdy jsou podle převažujících složek nazvány celé knihy, např. v našem prostředí se jednotlivé svazky zemských desk nazývají kvaterny.

V souvislosti se složkami je třeba upozornit, že součástí složky mohou být i jednotlivá folia či tzv. „falešná bifolia“, tedy že jsou za sebou vložena dvě samostatná folia.

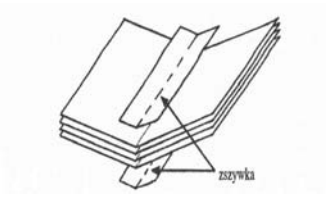

Složky obvykle obsahovaly sudý počet listů.

Jak jsme uvedli, složky vznikly sešitím příslušného počtu listů. Součástí složky mohou být tzv. záševky. Obvykle to

byly pergamenové pásky, které se z důvodu zpevnění přikládaly na horní, popř. dolní list složky a prošívaly se společně s celou složkou. Důležité je, že jako záševky se často používal pergamen již použitý a obsahují tedy fragmenty nějakého (staršího) textu.

Při kompletaci rukopisu bylo důležité, aby složky byly seřazeny ve správném pořadí. K tomu sloužily speciální značky – kustody a reklamanty. Kustody označují na

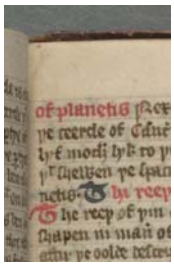

první nebo poslední stránce složky číslicí, písmenem nebo jejich kombinací pořadí složky ve svazku. Reklamanty označují pořadí složek tím způsobem, že je na poslední stranu předcházející složky dole napsáno první slovo (nebo několik prvních slov) složky následující. Dnes v rukopisech už často nejsou. Tyto značky se totiž obvykle psaly na příslušná folia úplně dole a při závěrečných úpravách knižního bloku byly často ořezány.

Správně seřazené složky byly dále sešity a pomocí provázků či pásků spojeny do svazku. Vlastní spojování do svazku probíhalo tak, že knihvazač nejdříve natáhl šňůry či pásky (2–5 podle velikosti knihy) v určité vzdálenosti od sebe na rám. Na takto vzniklou osnovu potom položil první složku a pomocí jehly a niti ji připojil ke všem páskám (vazům, řemínkům) s všemi páskami – řemínky. Po spojení

složky se všemi řemínky, položil na ni další složku a tento postup opakoval, dokud nebyly takto propojeny všechny složky. Takto vzniklý knižní svazek byl nyní připraven k připojení desek. Konce řemínků, splývající po obou stranách knižního bloku, se provlekly předem připravenými otvory v deskách a pevně se připojily k deskám pomocí nýtků či malých klínů. Vnitřní strana desek se obvykle přikryla pomocí pergamenu. Pro tyto účely vazač obvykle vložil na začátek i konec bloku bifolio, jehož jedna část – tzv. přídeští – byla přilepena k deskám a druhá – předsádka – tvořila vlastně jakousi ochranu mezi vlastním textem a vazbou. Někdy to byly prázdné listy pergamenu, častěji však pergamen již použitý. V tomto případě předsádky a přídeští skýtají důležitý zdroj informací o starších textech. Řada fragmentů se dochovala právě na těchto místech.

Nakonec byly dřevěné desky potaženy kůží. Oblíbená byla např. vepřovice, kterou poznáme mj. podle světlé barvy. Vhodná byla také telecí či kozí kůže. Kůže byla často také zdobena, když se do ní pomocí rozpálených razidel vyrážely různé obrazce.

Původně byly rukopisy opatřovány sponami, což byly většinou kožené řemínky

uchycené na kraji či uprostřed jedné desky v zdobném kování, druhý, volný konec řemínku byl zakončen přezkou; na okraji druhé desky pak bylo zdobné kování, do něhož bylo možno přezku uchytit. Pomocí přezek pak byl možno kodex sepnout, aby se samovolně neotvíral. K ochraně vazby a zároveň k ozdobě sloužily tzv. puklice. Tyto kovové, obvyklé kulaté výstupky se umisťovaly na kraje a do středu desek. Stejnou funkci měly vnitřní a vnější nárožnice, kování chránící rohy vazby.

Jednotlivé kroky přípravy rukopisu zjednodušeně zachycuje iluminace rukopisu, jenž vznikl kolem poloviny 12. století v skriptoriu v Michelsbergu (SB Bamberg, Msc. Patr. 5, f. 1v)

Čištění a vyhlazování pergamenu nataženého na rám.

Linkování pergamenu.

Skládání pergamenových listů

Příprava psacího náčiní.

Příprava knižního bloku.

Příprava dřevěných desek.

Příprava kování na kovadlině.

Ukázka hotové knihy.

Korespondenční úkol 1

Podívejte se na různé ukázky přibližující výrobu středověkého rukopisu a odpovězte na otázky:

http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/pharos/images/swf/manuscript/manuscript_5a.html

http://www.youtube.com/watch?v=1aDHJu9J10o&feature=player_embedded#at=358

http://www.youtube.com/watch?v=HKBJkf2xbqI

1. Proč se pergameny před samotným psaním uhlazovaly pemzou?
2. Jakých druhů brků se k psaní užívalo?
3. Jakým způsobem se opravovali písaři v rukopisech případné chyby?
4. Z čeho se vyráběl inkoust?
5. Jakým postupem vznikaly iluminace?
6. Jak se vyráběly barvy?
7. Popište fáze vazby rukopisu.
8. Jakými materiály se rukopisy nejčastěji potahovaly?
9. Jak se v rukopisech číslovaly strany?

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jak se od antiky změnila forma knihy?
2. Proč byl papyrus pro výrobu kodexů nevhodný?
3. Uveďte výhody a nevýhody dvou zmíněných psacích látek, pergamenu a papíru.
4. Co je filigrán?

5. Vysvětlete pojem „kvatern“. Víte, ve kterých (románských) jazycích se tento termín dodnes užívá jako označení pro sešit?
6. Proč mají přídeští a předsádka velký význam pro filology a historiky?

Literatura

CLEMENS, Raymond a Timothy GRAHAM. *Introduction to manuscript studies*. Ithaca: Cornell University Press, 2007, xvi, 301 p. ISBN 08-014-8708-0.

Kapitola II

ZÁSADY POPISU RUKOPISŮ

V této kapitole se dozvíte:

- Jaké základní části má obsahovat popis rukopisu a jak se dále člení?
- Jaké údaje mají být zahrnuty do jednotlivých částí popisu?
- Co to je textová jednotka?
- S jakými zkratkami se můžeme v katalozích rukopisů setkat?

Klíčová slova:
rukopis, textová jednotka, rubrikace, incipit, explicit, kolofon

Čas potřebný ke studiu: 2 hodiny

Průvodce studiem

V této lekci se seznámíme s hlavními zásadami popisu středověkých rukopisů, vysvětlíme si základní pojmy; ukážeme si, které údaje by měl každý katalog rukopisů obsahovat a jak s takovými katalogy pracovat.

Pomineme-li soukromé sbírky, o nichž však většinou vůbec nevíme, jsou dnes středověké kodexy uchovávány v rukopisných fondech knihoven, muzeí a archivů. Základní pomůcku, která nám poskytuje informace o těchto textech, představují tzv. soupisy rukopisů. V našich zemích se se souvislým zpracováváním rukopisných fondů započalo v padesátých letech 20. století, kdy vznikla, resp. byla na návrh V. Vojtíška obnovena Komise pro soupis a studium rukopisů, jejímž hlavním cílem byla evidence a zpracování rukopisného bohatství Československa, včetně bohemikálních rukopisů v zahraničí. V rámci této komise vznikly zásady popisu rukopisů, které byly v nedávné době aktualizovány a z nichž jsme vycházeli při dalším výkladu.

Základní jednotkou každého katalogu rukopisů je **kodex.** Základní premisou při popisu středověkých rukopisů je vnímání kodexu jako celku ve všech jeho aspektech – nositel textu, hmotný předmět, historický relikt. Toto východisko se odráží v hlavních čtyřech částech katalogizačního záznamu:

- záhlaví

- kodikologický (vnější) popis
- textový (vnitřní) popis
- literatura

ZÁHLAVÍ

obsahuje evidenční údaje – pořadové číslo, místo uložení, signatura, inventární číslo apod., a podává základní heslovité informace o kodexu, jeho vzniku, vnější podobě a vybavení:

- datace
- lokalizace (je-li možná)
- počet svazků
- psací látka
- rozsah a rozměry knižního bloku
- výzdoba
- notace
- vazba.

Stáří kodexu nebo jeho částí se určuje vročením převzatým z kodexu anebo přibližným zařazením, opřeným o nepřímá svědectví, např. písmo, filigrány, text atd. Při tomto přibližném určení se uvádí století (římské číslice) a jeho část (např. XIV1 = 1. polovina, XIV2 = 2.polovina, XIVin. = 1.třetina, XIVmed. = 2. třetina, XIVex. = 3. třetina XIV. století) anebo letopočet s předložkou *ante*, *post, c.* (*circa*). Zjistí-li se léta, v nichž kodex postupně vznikal, oddělí se mezní data pomlčkou (1431–1434), jde-li o krajní léta, mezi nimiž musel vzniknout, lomítkem (1411/1422, XVex./XVIin.). Pocházejí-li části kodexu z různých dob, uvádí se jejich datace podle pořadí těchto částí kodexu (1451 + XV1 + XVIin.).

Podaří-li se kodex lokalizovat nebo lze-li se v jeho lokalizaci opřít o literaturu, uvádí se oblast nebo země, kde kodex vznikl (střední Evropa, Čechy), u větších teritorií pak jejich část (Slezsko, Bavorsko).

Dále se uvádí druh psací látky; při výskytu více druhů se na první místo zařadí látka, která převažuje (pap. + perg.). Počet listů nebo stran se uvádí podle platné foliace nebo paginace. Údaj o počtu listů na počátku kodexu, které nebyly pojaty do foliace a které se při popisu označí římskými číslicemi, se předsune, např. II + 120 ff. U děl o

několika svazcích se samostatnou foliací se počet jejich listů nesčítá, ale uvádí se odděleně, např. 189, 215, III + 88 ff.

Rozměry knižního bloku se uvádějí v cm, měří se zpravidla na prvních listech, a to s přesností na 0,5 cm (např. 6,8-7,2 cm = 7 cm, 7,3-7,7 cm = 7,5 cm). Jestliže se rozměry jednotlivých částí bloku od sebe výrazně liší, uvádějí se mezní hodnoty (např. 30,5/35 x 20/22 cm).

V této části se pouze informativně uvádí, pokud je rukopis zdoben či notován. U vazby se pouze zaznamená relativní stáří vazby vzhledem ke knižnímu bloku (*vazba soudobá*, tj. současná se vznikem kodexu; *dobová*, tj. přibližně odpovídající době jeho vzniku; *mladší*).

Příklad

28.

XIV2, Čechy (?), perg. + pap., 56 (recte: 58) ff. 29,5 x 18 cm, ilum., vazba dobová.

VNĚJŠÍ KODIKOLOGICKÝ POPIS

podává výsledky přímého komplexního studia materiální, technické a výtvarné stránky kodexu a směřuje – s využitím textových dat – k objasnění jeho vzniku a další historie. Dělí se na čtyři části, které se v jednodušších popisech mohou slučovat:

- knižní blok – zahrnuje charakteristiku svazku a popis jeho materiálu, skladby, úpravy a stavu dochování
- výprava kodexu
- čtenářské, vlastnické a knihovní záznamy
- shrnutí.

Knižní blok se zkoumá především z hlediska homogenity. U konvolutů, vzniklých svázáním několika dříve samostatných knižních jednotek, se jednotlivé části rozliší a v popise označí římskými číslicemi. Dále se zaznamenávají zvláštnosti psací látky, její méně obvyklé druhy nebo jiné pozoruhodné okolnosti, které mohou přispět k osvětlení geneze kodexu, např. výskyt jihoevropského pergamenu a palimpsest.

U papírových kodexů se zjišťují filigrány, které jsou důležitým prostředkem k dataci nedatovaných a k ověření časových údajů datovaných kodexů. Určují se zařazením k typu Piccardova repertoria, identifikací s čísly Briqueta a Mošina-Traljiće nebo

nalezením jejich nejbližší varianty, a to s uvedením časových dat; např. var. Briquet č. 3225, 3228, 7409 (z let 1371-1387).

Složení kodexu, které je důležitým prostředkem k objasnění geneze kodexu a přispívá k zjištění úplnosti jeho dochování (ztráty složek a listů), se zaznamenává schématem, které informuje o počtu, typu, pořadí i stavu složek a uvádí je do vztahu k foliaci. Typ složky se udává římskou číslicí (I dvoulist, II binio, III ternio, IV kvatern, V kvintern, VI sextern atd.), počet za sebou jdoucích složek téhož typu arabskou řadovou (3.IV) a počet jednotlivých listů arabskou základní číslicí. Za každou složkou nebo skupinou složek téhož typu se pro snazší orientaci poznamenává v závorkách poslední folio složky nebo skupiny složek, např. 3.IV (fol. 24). Ztráta nebo přivázání listů se vyznačuje jako odečet nebo přičtení u příslušné složky, která je pak ve schématu i s údajem posledního folia opatřena závorkami; např. (IV–1, fol. 7) značí kvatern, v němž chybí 1 list, (V+2, fol. 12) kvintern s 2 přivázanými listy. Ztracené i přivázané listy se zachycují souhrnně za schématem s údaji o jejich poloze (za ff. 26 a 83 chybí po 1 listě, za fol. 17 je přivázán 1 list). Začíná-li některý text sborníku nebo konvolutu zároveň se složkou, lze ve schématu jeho značku vložit před tuto složku, např. (a): 3.IV (fol. 24) + (b-c): (V-1, fol. 33). Článek je v popise uváděn označením Skladba.

K určení skladby i dochování jednotlivých složek pomáhá sledování kustodů a reklamantů (první slova nebo slabiky textu další složky), jež měly zajišťovat správné pořadí složek. U středověkých kodexů se poznamenává jejich výskyt, u kustodů i typ (římská nebo arabská číslice, písmenné kustody) a poloha, např.: kustody a-c = ff. 1-36 na konci složek dole uprostřed.

Foliace, která je nezbytná pro orientaci v kodexu, umožňuje fixaci dat při jeho popisu a dalším studiu. Sledování starší foliace umožňuje poznání nebo ověření stavu dochování defektních kodexů (ztráty listů) i zjištění pozdějších přídavků. Jsou-li v kodexu dvě nebo více foliací, které se překrývají, poznamená se jejich výskyt a jako platná se vybere ta z nich, která je správnější. Listy na začátku kodexu (ne předsádky!), jež nebyly pojaty do starší foliace, se označí římskými číslicemi. Folia, čítaná omylem několikrát nebo při foliaci opomenutá, se uvedou souhrnně jako chyby foliace (např. ff. 38 a 42 bis, fol. 90 ter; ff. 29 a 34 vynechána). Zlomky listů se do nové foliace pojímají jen tehdy, jsou-li na nich zachovány čitelné zbytky textu. Při foliovaných kodexech se pravá strana otevřené knihy označuje v popise písmenem „r“ (*recto*), levá „v“ (*verso*).
Popis úpravy psací plochy (zrcadla) má zpřesnit představu o vnější podobě zápisu textu. Pozornost se věnuje linkování (slepé, inkoustem), počtu řádků a dělení plochy na

sloupce. Počet řádků se udává hlavně u veršovaných textů, u rukopisů iluminovaných a u zlomků. Vždy se uvádí počet sloupců, přičemž se rozlišuje text a glosy. Sloupce označují malými písmeny za číslicí folia, např. fol. 3va.

Výčet prázdných folií se podává souhrnně (např. ff. 1rv, 4v-5r, 128v prázdná). Na závěr první části vnějšího popisu se podává informace o celkovém stavu knižního bloku, zvláště o poškození psací látky (např. plísní, inkoustem), o ztrátách části listů (seříznutí při vazbě apod.) i jiných defektech, a to s údajem, zda a do jaké míry byl dotčen text a jeho čitelnost. Připojuje se také poznámka o konzervaci a restauraci.

Příklad

Ff.1-32 perg., 33-56 pap. Filigrán var. Briquet č. 3202 (1380, var. 1383-1389). - Skladba: 4.IV (fol. 32) + VI (fol. 44) + IV (fol.50) + (IV-2, fol.56). Za fol. 52 chybějí 2 listy. 2 řady kustodů na konci složek uprostřed dole, Ius-IVus = ff. 1-32, I-II = ff. 45-56. - Foliace z 2. pol. XIX. stol., chyby: ff. 48 a 49 bis. - Psáno ve 2 sloupcích. - Fol. 32v prázdné. - Knižní blok poškozen vlhkostí, text na ff. 55ra-56vb špatně čitelný.

Výprava kodexu

Popis jednotlivých znaků výpravy, tj. písma, výzdoby, notace a vazby, má jednak podat její celkový obraz, jednak přispět k poznání vzniku a historie kodexu. Odbornému bádání paleografickému, uměleckohistorickému a muzikologickému poskytuje pouze základní orientaci; nenahrazuje speciální katalogizaci, prováděnou z hlediska těchto disciplín, ani se nesnaží o slohové zařazení výzdoby nebo vazby ani o jejich výtvarné hodnocení.

Rozbor písma, který je důležitým prostředkem k poznání stáří a k objasnění dalších stránek geneze i pozdějších osudů kodexu, se soustřeďuje na určení písařských rukou a na základní klasifikaci jejich písma. Určení rukou, které se při popisu označují velkými písmeny, zahrnuje jejich rozlišení, stanovení podílu na zápisu textů (obvykle podle ff.) a podle možnosti jejich identifikaci. Ruce textových přípisků a korektur se zachycují tehdy, přispěje-li to k osvětlení historie kodexu. Při klasifikaci písma se určuje styl (*carolina, gothica, humanistica*) a druh (*cursiva, bastarda*).

Výzdoba kodexu: popisují se miniatury, figurální i ornamentální iniciálky a jejich výběhy,

výzdoba okrajů (bordury, lišty, drolerie) a rubrikace. Zaznamenává se folio, rozměry a námět, např.: Korunování P. Marie, polofigura proroka. Existence červených začátečních písmen, nadpisů, paragrafů, podtrhávání apod. se konstatuje souhrnně termínem rubrikace. Upozorňuje se na užití modré a dalších barev v textu. Podle možnosti se určí, zda je ruka rubrikátora totožná s rukou písaře textu nebo pozdější. Je-li text opatřen notací, uvádí se folia výskytu a rozlišuje se notace neumatická a notace na linkách.

U vazby se uvádí materiál desek (dřevěné, lepenkové, měkké), i pokryvu (useň, pergamen, papír), výzdoba (tlačení, slepotisk, řezání, zlacení, malování), ořízka, kování a spony (pukly, nárožnice, středové a hranové kování), řemínky, stuhy, přídeští, předsádky a záševky. Údaje se uvádějí v pořadí: přední, zadní deska, hřbet, ořízka, přední, zadní předsádka.

Příklad

Písmo: 3 ruce, A Iohannes (fol. 32vb) = text (a), B = text (b), C = texty (c-d) a opravy (b), A gothica formata, B, C gothica semicursiva. - Výzdoba: Ornamentální iniciálky malované a zlacené v textu (a). Rubrikace. - Vazba: Desky dřevěné, pokryv kožený hnědý, zdobený razítkovým slepotiskem. Pukly a obě spony chybějí. Jako zadní předsádky užito zlomku perg. listu s lat. liturgickým textem (dochováno 12 neúplných řádků) z 1. pol. XIII. stol. (gothica).

Dále se uvádí tituly, poznamenané na hřbetu, deskách nebo v jiné části vazby anebo v knižním bloku, vlastnické záznamy, čtenářské přípisy a další poznámky. Vlastnické záznamy (*exlibris, supralibros*), poznámky o darování, koupi a cenách knih se stejně jako poznámky o katalogizaci, včetně starších signatur, se zpravidla citují v plném znění v chronologickém pořadí.

Příklad

Na hřbetu pap. štítek s lat. titulem XVIII. stol. Na před. přídeští obsah rukou 2. pol. XV. stol. - V textech (b-d) marg. čtenářské poznámky 2 rukou XVI. stol. - Na fol.1r: „Liber fratris Io-hannis de Tribowia“ (2. pol. XV. stol) - Signatury: D 155 (2. pol. XIX. stol., na hřbetu), XV A 6 (1. pol. XX. stol. na před. přídeští).

Závěrečnou část vnějšího (kodikologického) popisu tvoří shrnutí (není nutné u všech kodexů), které na základě předcházejících dílčích částí popisu objasňuje postupný vznik kodexu, příp. jeho osudy, a vzájemný poměr jeho částí.

Příklad

Kodex se skládá, jak nasvědčuje již značení složek, ze 3 částí. Nejstarší je zápis ruky A, pocházející podle písma nejspíše z 3. čtvrtiny XIV. stol. K němu byly připojeny části rukou B, C, datovatelné filigránem do konce XIV. stol., kdy byl kodex patrně také svázán. Podle výpravy je patrně čes. původu, bezpečně je v Čechách doložen ve 2. pol. XV. stol. vlastnickou poznámkou na fol. 1r.

VNITŘNÍ TEXTOVÝ POPIS

Úkolem textového popisu je podat kritickou informaci o textech (dílech), která jsou v kodexu obsažena, a především tato díla určit. Skládá se z vlastního popisu textu a z anotace. Vlastní popis zahrnuje vymezení textu a jeho identifikaci, anotace tyto údaje doplňuje a zdůvodňuje.

Textem (textovou jednotkou) se při katalogizaci rozumí:

- zápis samostatného literárního nebo jiného díla, a to se všemi jeho částmi, jako je předmluva, dedikace, vlastní text, epilog, komentář, rejstřík aj.
- soubor textů, jež spojuje určité hledisko, vytvářející z nich celek (týž autor, druh textu, účel, společné téma nebo určení), např. soubory kázání, exempel, sbírky básní, písní, knihy liturgické apod. Naopak glosy, zvláště interlineární, které netvoří soustavný výkladový aparát, se za samostatnou část textu nepovažují.

Jednotlivé texty kodexu se v popise označují písmeny malé abecedy v závorkách (a), (b), (c), a jejich rozsah se vymezuje pomocí folií, stran, sloupců. Rozpis částí textu informuje o jeho stavbě i obsahové náplni. Jednotlivé části (předmluva, text, rejstřík atd.) se zpravidla uvádějí jednotlivě pod sebou, a to s údajem mezních ff. Celkové rozpětí textu se typograficky zvýrazňuje tučným fontem nebo podtržením. Texty jsou popisovány v tom pořadí, v jakém jsou obsaženy v kodexu.

Důležitou součástí popisu je identifikace textu, tedy určení autora, názvu nebo druhu textu a jeho částí, popř. ověření údajů dochovaných v kodexu nebo uváděných v literatuře. Titul se buď přejímá anebo je tvořen katalogizátorem. Je-li titul uvedený v kodexu správný a výstižný, převezmeme se do popisu; příliš obšírné tituly se zkracují vypuštěním nepodstatných údajů tak, aby zůstaly základní údaje o autorovi, vlastní

název díla a místní a časová data. Je-li titul v kodexu jen zčásti správný nebo neúplný, upraví se pomocí vsuvek a oprav (*recte*:). Pokud se nepodaří zjistit konkrétní údaje, uvede se druh textu, např. *Sermones dominicales*, *Tabulae computisticae*.

Důležitým prostředkem identifikace zejména středověkých textů je incipit a explicit, které se vybírají ze začátku a konce textu v takové délce, aby se odlišily texty, které začínají a končí týmiž slovy. U děl začínajících úryvkem z Bible (literatura homiletická) nebo z jiných textů se uvádějí incipity těchto úryvků i vlastního textu, přičemž biblické texty se identifikují. Incipit a explicit se oddělují znakem „X".

Písařský závěr – kolofon, podávající nezřídka informace o zápisu textu (místní a časové údaje, jméno písaře apod.), se cituje vedle explicitu textu.

O zařazení anotace a způsobu jejího zpracování rozhodne podle povahy textu katalogizátor. Anotace vychází jak z popisu, tak z výsledků dosavadního bádání, vztahuje se k textu i k jeho zápisu a obvykle se zabývá autorstvím, charakterem díla, jeho členěním, dosavadním zpřístupněním a zpracováním. Vždy se cituje edice textu, která je nejspolehlivější oporou jeho popisu. Byl-li text vydán několikrát, uvede se poslední kritické vydání a vedle něho edice standardní, v literatuře běžně užívaná a zpravidla také lépe dostupná (PL, PG). Vždy se připomene, bylo-li k vydání užito popisovaného kodexu. Dále se citují repertoria textů, která vedle informací o díle a jeho autoru obsahují údaje o rukopisném dochování a literatuře, a u děl nevydaných a méně známých katalogy rukopisných fondů, v nichž se dochovaly jejich další zápisy.
Ze sekundární literatury se uvádějí zejména práce, o něž se opírá identifikace a charakteristika textu.

Příklad

(a) 1r-20v: „Augustinus (recte: Fulgentius Ruspensis) De fide ad Petrum.
Epistolam, fili Petre, tue karitatis accepi" X „Deus revelavit".
Ed. PL 40, 753-778; 65, 671-706. K autorství F.Dekkers, Clavis Patrum Latinorum, 186 č.826. Za fol. 2 chybí text v rozsahu 10 listů.
(b) 21r-103va: Malogranati pars prima.
21r: Tabula capitulorum. „Quod Deus creavit dominem" X „que in sancta religione commit-tuntur".
22ra: Prologus. „Notandum vero, quod opus subsequens" X „poterunt pervenire".

22ra-103va: Textus. „Fili, accedens ad servitutem Dei“ X „ista legentibus patefiat. Explicit prima pars Malogranati anno Domini M0CCCC0LXXII0 in vigilia Mathei apoštolu (20.IX.)“.

O autorovi a díle V. Kaplan, Malogranatum a jeho původce, VKČSN, tř. filos.hist.-jaz. 1911, IV.

LITERATURA

V zvláštním oddíle, zařazeném za textový popis, se uvádějí díla věnovaná kodexu jako celku (popisy a rozbory kodexů, faksimilová vydání, celkové edice textů). Speciální literatura, k níž se odvolávají jednotlivé články záznamu, se cituje v příslušném článku. Existuje-li více prací, vztahujících se k téže stránce kodexu, např. několik vydání textu nebo několikeré zpracování výzdoby, uvádí se pouze dílo nejlepší, zpravidla nejnovější, v němž bývá zachycena starší literatura.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jaké údaje obsahuje katalogizační záznam středověkého kodexu?
2. Která část záznamu obsahuje údaj o stáří vazby rukopisu?
3. Jaký význam mají při vnějším kodikologickém popisu filigrány?
4. Co znamenají výrazy *recto* a *verso*?
5. Jaké defekty se v kodexech mohou vyskytnout?
6. Vysvětlete pojem „rubrikace“.
7. Co se při katalogizaci rozumí „textovou jednotkou“?

Literatura

HLAVÁČEK, Ivan. *Úvod do latinské kodikologie*. Vyd. 2. Praha: Karolinum, 1994.

HLAVÁČEK, Ivan. *Středověké soupisy knih a knihoven v českých zemích: příspěvek ke kulturním dějinám českým*. Vyd. 1. Praha: Universita Karlova, 1966, 159 s. Acta Universitatis Carolinae, 11.

BOHÁČEK, Miroslav, František ČÁDA, Franz SCHÄFER, Maria SCHÄFER, Hans Bernd HARDER a Hans ROTHE. Beschreibung der mittelalterlichen Handschriften der Wissenschaftlichen Staatsbibliothek von Olmütz. Köln: Böhlau, 1994, xlv, 683 p. ISBN 34-121-3093-1.

ROTHE, Hans. *Beschreibung der mittelalterlichen Handschriften der Wissenschaftlichen Staatsbibliothek von Olmütz*. Köln: Böhlau, 1998, 257 p. ISBN 34-120-3598-X

GÉHIN, Paul (red.). *Jak czytać rękopis średniowieczny*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza "Mówią wieki", 2008. ISBN 978-838-6156-955.

BOHATCOVÁ Mirjam. Zásady popisu rukopisů. *Sborník Národního muzea* C 28, 1983, s. 49-96.

Kapitola III

LITURGIE

V této kapitole se dozvíte:

- Jak se vyvíjela liturgie?
- Z jakých hlavních dvou částí se liturgie skládá?
- Jaká byla struktura mše a officia?

Klíčová slova:

liturgie, mše, officium, ordinarium, proprium, laudes, cmpletorium, nešpory

Čas potřebný ke studiu: 4 hodiny

POJEM „LITURGIE", GENEZE VÝZNAMU

Slovo liturgie pochází z řečtiny (adj. *leitos* = patřící lidu + subst. *ergon* = dílo; *leitúrgiá*), znamenalo nejprve jakoukoliv službu vykonanou pro blaho lidí, později znamenalo výkon veřejné služby a od 2. stol. př. Kr. bylo svázáno se službou kultovní. V tomto smyslu se s pojmem liturgie setkáváme v Septuagintě (= v řeckém překladu SZ; LXX, z let 250-150 př. Kr.), kde znamená chrámovou službu kněží a levitů. V kontextu NZ se pak pojem liturgie váže k bohoslužbě (Sk 13,2); pojem dostává ten význam, který nás zde bude zajímat.

S pojmem „liturgie" se častěji setkáváme na řecky komunikujícím Východě, kde se stále více zužuje na slavení eucharistie (k tomu podrobněji viz níže). V češtině lze pojem liturgie chápat jako synonymum slova „bohoslužba", přičemž tuto „službu" lze chápat obousměrně: jak jako službu směřující od člověka k Bohu (tato „služba" se nejtypičtěji projevuje modlitbou a rozjímáním nad Božím slovem v **liturgii slova** – viz níže), tak i jako službu směřující od Boha k člověku (tato „služba" se pak projevuje účastí věřících na **eucharistii** – viz níže). Eucharistii (periodické slavení připomínky poslední večeře Páně) pak lze označit za samotný středobod veškeré křesťanské liturgie. Dnešní bohoslužba pak spojuje oba tyto prvky (liturgii slova a eucharistii) v jeden celek, **mši**.

Do liturgie v širším slova smyslu náleží i tzv. **svátostiny**, které se odehrávají na zvláštních shromážděních věřících (lokální slavnosti, pobožnosti, procesí), s nimiž rovněž souvisejí specializované liturgické knihy. Jimi se zde ovšem nezabýváme.

STRUČNÝ HISTORICKÝ NÁSTIN

Již v apoštolské době můžeme pozorovat snahu prvních křesťanů shromažďovat se na stanovených místech (jde často o soukromé domy). Křesťanská bohoslužebná shromáždění se tak odpoutávají od jeruzalémského Chrámu jakožto jediného přípustného místa pro bohoslužbu. V těchto domech se odehrávala eucharistická hostina (lámání chleba a stolování), rodí se i křesťanské modlitby (chvály, přímluvy), zpočátku nejspíše silně závislé na židovské modlitbě (viz její jednotlivé prvky jako Alleluja, Amen, Hosana). Zvláštní důležitosti pak nabývalo shromáždění v prvním dni týdne, neděli, která byla dnem Ježíšova vzkříšení.

Drtivá většina liturgiků se shoduje v tom, že během 1. – 3. stol. se utvořila jednotná struktura slavení eucharistické bohoslužby, vzniká tzv. justinovské schéma (Justin Mučedník † cca 165): na počátku zaznívá bohoslužba slova (čtení ze spisů apoštolů a z proroků), pak následuje kázání (homilie) a modlitby věřících, dále příprava darů (chleba, vína a vody), následuje modlitba díkůvzdání a přijímání. Nejstarší liturgické texty vztahující se k eucharistické bohoslužbě pocházejí od Hippolyta Římského († 235) a mají v podstatě tuto strukturu (k jednotlivým pojmům viz níže): dialog před prefací, anafora a modlitby před přijímáním, chybí *Sanctus*, díkůčinění přechází pozvolna do slov ustanovení. Výše naznačené justinovské schéma je základem eucharistické liturgie dodnes.

BOHOSLUŽBA VE 4. – 6. STOLETÍ

Během 4. století dochází k nalezení nového *modu vivendi* mezi křesťanskou církví a římským státem („konstantinovský obrat“). Bohoslužby začínají být slouženy ve velkých městských bazilikách, biskupové nabývají funkcí srovnatelných s nejvyššími státními úředníky. Toto jejich nové společenské postavení se mj. promítlo i do jejich oděvu a jiných insignií, vznikají zárodky liturgického oděvu. Autoritu nedělní bohoslužby podtrhuje fakt, že se tento den stává dnem pracovního klidu (321). Velký význam pro charakter liturgie má od 4. století se rozmáhající mnišství. S ním je spojen rozvoj každodenní modlitby hodinek. Od této doby tak můžeme předpokládat, že se konstituují obě hlavní **ohniska římské liturgie**: na jedné straně **mše** a na straně druhé

denní modlitba církve (**officium**) určená pro osoby duchovního stavu. Kolem těchto liturgických celků se pak vytváří specifické texty potřebné pro jejich praktické a periodicky se opakující provozování – liturgické knihy.

V tomto období krystalizují na Západě dvě formy liturgie,a to severoafricko-římská a galská. Během 4. století si v této oblasti vydobyla latina místo liturgického jazyka. Ve 2. půli 6. století vzniká nejstarší pramen římské liturgie: *Sacramentarium Veronense*, které bylo dlouho připisováno papeži Lvu I. (440-461). Všechny ostatní západní rity (tedy rity mimo Řím a okolí) náleží ke galskému typu, který je silně ovlivněn východní, byzantskou uzancí.

Jádro římské mše vzniká v 5. století, kdy je do anafory vloženo *Sanctus* a část před ním se stává prefací, která je proměnná podle liturgického roku a svátků. Během 5. století se rovněž stabilizovala základní struktura římské eucharistické modlitby (Kánonu) a trojčlenná skupina orací (kolekta, modlitba nad dary a postcommunio), která je specifikem římské mše. Ještě ani v této sobě nebyl římský ritus jednolitý, jak dosvědčují kompilované sbírky mešních formulářů – sakramentáře.

Asi nejvýznamnějším raně středověkým sakramentářem je kolem r. 592 papežem Řehořem Velikým (590-604) redigované celoroční *Sacramentarium Gregorianum* sloužící papežským (stacionárním) bohoslužbám. Z hlediska vývoje římské liturgie jde ovšem o epochální událost, kterou začíná boj o výsadní postavení římského ritu v latinské západní církvi. Řehořova redakce sakramentáře (v této době jde fakticky o jakýsi „vzorový misál“) bude sloužit jako předloha pro další vývoj ritu, v sakramentáři je již v podstatě hotov římský kánon v podobě, kterou má dodnes, a dále všeobecný mešní řád, který byl stanoven jako neměnitelný.

PROSAZENÍ ŘÍMSKÉ LITURGIE

Během 7., ale především v 8. století dochází ke sbližování římské a galské (galofrancké) liturgie, tento proces vrcholí za vlády Karla Velikého (768-814). V karolínské době totiž vrcholí snaha po sjednocení franckých bohoslužeb s římským ritem: známý je například dar skupiny liturgických knih směřujících od papeže Hadriána I. (772-795) ke Karlovi Velikému, což mimo jiné vede k (někdy i násilnému) potlačování místních liturgií.

Nicméně jasně formulované požadavky respektování a dodržování liturgie římské kurie ve všech diecézích zaznívají z Říma až od pontifikátu papeže Řehoře VII.

(1073-1085). Praktická realizace tohoto požadavku ale byla uskutečněna až během 13. století.

„Gotické“ 13. století přináší do liturgie prvky individualismu a jistého subjektivismu. V oblasti mešní liturgie začínají vznikat tzv. **úplné misály** (*missale plenum*), které umožňují knězi, aby mohl sloužit mši sám, tedy bez lektora a pěveckého sboru. Tuto tendenci ve sféře denní modlitby církve (officia) kopíruje prosazování **breviářů** obsahujících všechny relevantní texty potřebné k modlitbě hodinek. Nelze ale na druhou stranu přehlédnout, že se liturgie stává postupně stále více záležitostí (vzdělaného a gramotného) kléru, zatímco zbožnost laiků nachází svou realizaci prostřednictvím např. duchovních her svázaných s velkými církevními svátky (Vánoce, Zjevení Páně a zejména pak Velikonoce). Dochází tak k (pro středověk ostatně dosti typickému) oddělování jednotlivých účastníků bohoslužeb.

STRUKTURA ŘÍMSKÉ LITURGIE

Je nepopiratelné, že oba hlavní liturgické celky, **mše** i **officium**, mají své kořeny a svým způsobem i hlavní zdroj inspirace v bohoslužbě Izraele. Liturgie hodin a mešní bohoslužba slova má předobraz v synagogálním ritu, zatímco eucharistická bohoslužba v ritu paschálního sederu.

MŠE

Struktura **mše** vykrystalizovala do následující podoby:

- Vstupní obřady (enarxe)
  - vstup celebranta doprovázený vstupním zpěvem (*introitus*); introitus má formu vstupní antifony (*a. ad introitum*)
  - pozdrav a znamení kříže; před II. vatikánským koncilem následovalo *Introibo ad altare Dei* + Ps 43 (*Judica me, Deus*)
  - *Confiteor*; v tridentské mši teprve pak následoval *introitus*
  - *Kyrie eleison*
  - hymnus *Gloria in excelsis* (ve svátky a o nedělích mimo adventní a postní dobu); tento hymnus patří v liturgii k nejstarším
  - vstupní modlitba (*collecta*)
- Bohoslužba slova

- I. čtení (ze Starého Zákona, ve velikonoční době ze Skutků apoštolů); v tridentské mši scházelo, jen v některé dny se četlo několi tzv. prophetií prokládaných zpěvem traktů
- responsoriální žalm; obnoveno II. vatikánským koncilem, obsahově koresponduje s prvním čtením. Kantor přednáší žalm, obec odpovídá po každém krátkém úseku (např. dvou žalmových verších) stejnou odpovědí (refrénem)
- II. čtení (epištola)
- zpěvy před evangeliem: *graduale* a *Alleluia* (někdy též sekvence, tj. pův. jen slavnostní melisma navazující na Alleluia, později podložena textem)
- evangelium
- homilie; před II. vatikánským koncilem se kázalo mimo mši!!!
- *Credo*; nicejsko-cařihradské vyznání víry (jen o nedělích a slavnostech)
- přímluvná modlitba; má formu litanie, obnoveno II. vatikánským koncilem

➢ Eucharistická bohoslužba
- obětní průvod a příprava darů za zpěvu offertoria
- modlitba nad dary
- eucharistická modlitba (*prex eucharistica*):
  - dialog
  - preface
  - *Sanctus*
  - mešní kánon (epikléze – svolávání Ducha svatého na předložené dary chleba a vína; anamnéze; slova ustanovení; komemorace a velká doxologie – chvalozpěv)
- Otčenáš a embolismus
- pozdravení pokoje
- lámání chleba a *Agnus Dei*
- přijímání eucharistie za zpěvu *communia*
- modlitba po přijímání: *postcommunio*

➢ Závěrečné obřady
- požehnání (schází v *missa defunctorum*)
- propuštění (*Ite, missa est* nebo *Benedicamus Domino*)

Jednotlivé části mše pak můžeme dělit podle toho, zda je jejich text při každé mši neměnný (*ordinarium*) nebo proměnlivý (*proprium*). Do ordinaria pak náleží: *Kyrie*, *Gloria*, *Credo*, *Sanctus* a *Agnus Dei*, do propria patří *introitus*, *graduale*, *Alleluia* nebo *tractus*, *offertorium* a *communio*.

OFFICIUM

Původ **officia** (další, více méně synonymická označení: denní modlitba církve, církevní hodinky – *horae canonicae*, *liturgia horarum*) je třeba také hledat v židovském zvyku modlit se v určité hodiny, v době chrámové oběti. Pod pojmem *officium* rozumíme tedy jisté pevně strukturované modlitby svázané s určitou denní dobou. V období raného křesťanství bylo zvykem scházet se ke společným modlitbám ráno (*Laudes*) a večer (*Vesperae*, nešpory). Původně modlitba celé obce se později stala výhradní doménou vzdělaného kléru (v kapitulách se modlí kanovnické hodinky, od 13. stol. zaznamenáváme soukromou modlitbu breviáře) a mnichů (v klášterech pěstována chórová modlitba). Během 12. století nabývá na vlivu podoba officia konaného v papežské kapli (*Usus, Ordo či Consuetudo Romanae curiae*) a ta se stává směrodatnou pro officium celé církve. Toto officium bylo poněkud kratší než jiná soudobá officia (*Officium Romanum abbreviatum*) a díky tehdy novému řádu minoritů, kteří se s touto formou officia ztotožnili, se v průběhu 13. století (spolu s řečeným řádem menších bratří) šíří po celé západní Evropě. Vzhledem k velké mobilitě minoritů se v této době vytváří i typická „breviářová“ forma rukopisného záznamu officia: vznikla potřeba knihy menšího formátu, která by ovšem obsahovala kompletní officium. Tato forma ostatně mnohem lépe vyhovuje realizaci soukromě konaného officia (např. na dlouhých cestách), zatímco ve starších dobách a u řádů fixovaných na jedinou lokalitu (typicky benediktini) probíhala modlitba officia v chóru s použitím celé řady (někdy i velkoformátových) kodexů: např. antifonáře, žaltáře, kolektáře, hymnáře apod.

Z monastického prostředí pochází rozšíření termínů modliteb o noční modlitby (*matutinum*), první hodinu po laudách (*prima*) a kompletář pro ukončení dne. Během středověku má tedy officium vysloveně klerikálně-monastický charakter.

Denní modlitba církve má následující členění:

- uvedení do první modlitby dne (*Invitatorium*); *invitatorium* tvoří versikul: *Domine, labia mea aperies...* a zpravidla 95. žalm s antifonou

- modlitba se čtením (*officium lectionis*); odpovídá dřívějšímu matutinu, hlavní část tvoří (mimo psalmodii, tedy zpěv žalmů) delší biblická perikopa a úryvek z díla některého z církevních otců
- ranní chvály (*Laudes,* dříve *Laudes matutinae*); hlavní část denní modlitby církve, nahradily primu, která původně vznikla v monastickém prostředí; skládají se z úvodního verše, hymnu, psalmodie, z krátkého čtení (kapitula) s responsoriem, Zachariášova chvalozpěvu *Benedictus* (L 1, 68-79) s antifonou, z proseb za posvěcení dne a práce (právě tím nahrazuje dřívější primu), modlitby Páně, závěrečné modlitby a požehnání
- modlitba uprostřed dne: dopoledne, v poledne a odpoledne, tzv. malé hodinky (tercie v 9h., sexta v 12h., nóna v 15h.) se strukturou: úvodní verš, hymnus, psalmodie s antifonami, kapitulum s responsoriem (veršem) a závěrečná modlitba
- nešpory, večerní chvály: vedle ranních chval stěžejní část denní modlitby církve; schéma: úvodní verš, hymnus, psalmodie s kantikem z apoštolských listů či Apokalypsy, dále kapitulum či delší čtení, popř. s homilií, responsorium, *Magnificat* (tj. Mariin chvalozpěv) s antifonou, přímluvy, Otčenáš a závěrečná modlitba
- modlitba před spaním, kompletář (*completorium*) se strukturou: úvodní verš, hymnus, psalmodie, kapitulum a responsorium, kantikum Simeonovo *Nunc dimittis* (L 2, 29-32) s antifonou, závěrečná modlitba a požehnání s některou z mariánských antifon.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jaký je původní význam slova „liturgie“ a jak se používá dnes?
2. Co je tzv. justinovské schéma?
3. K čemu slouží liturgické knihy?
4. V čem spočívá význam tzv. gregoriánského sakramentáře?
5. Z kterých částí se skládá mše?
6. Vysvětlete pojem *officium*.

Kapitola IV

HUDBA V LITURGII

V této kapitole se dozvíte:

- Na jakých základech vznikla liturgická hudba?
- Jak se vyvíjela notace liturgické hudby?

Klíčová slova:
psalmodie, neuma, adiasthemická a diasthemická notace, notace kvadratická, antifonální zpěv

Čas potřebný ke studiu: 2 hodiny

Základy křesťanské liturgické hudby byly bezpochyby vybudovány na dvou zdrojích: na židovské tradici a řecké kultuře. Šlo v podstatě o adaptaci a kultivaci hebrejského dědictví (melodií a hudebních forem) pomocí řecké tonální soustavy (použitím diatoniky místo orientálních mikrointervalů). Všechny křesťanské bohoslužebné zpěvy stejně jako základní rámec liturgie (viz výše) mají své kořeny v židovské synagogální bohoslužbě. Hudební provedení tvoří *de facto* jistý konstitutivní prvek liturgie. Již v židovské tradici můžeme ovšem pozorovat narůstající averzi vůči instrumentaci (používání hudebních nástrojů) při bohoslužbách – tato averze je jistě ovlivněna negativní diasporní zkušeností, kde byla instrumentální hudba používána pohany při nejrůznějších mysterijních kultech. Tento odpor přetrvává i u raných křesťanských komunit.

Z formálního hlediska byl nejstarším hudebním liturgickým projevem kantilační, recitativní přednes čtení a modliteb a zpěv žalmů. V praxi si tuto situaci můžeme představit následovně: biblické verše byly rozděleny podle syntaktického a významového klíče do určitých jednotek pomocí úvodních, středních a finálních kadencí. Důležité prvky textu byly zvýrazněny melodickým pohybem směrem od recitačních konstant. Vzniklý systém byl nejprve předáván ústní tradicí; jako metoda k zapamatování a předávání systému sloužila tzv. cheironomie, tj. naznačování průběhu melodie a rytmu pomocí pohybu rukou a prstů. Od 5. století dochází k pokusům o

písemnou fixaci kantilace textu; doklady z takto rané doby máme ovšem jen pro synagogální bohoslužbu.

Pro liturgickou hudbu má ovšem zcela zásadní význam **psalmodie** – hudební ztvárnění biblického žaltáře. Hudební ztvárnění žalmů vychází z jejich poetické struktury: hebrejská poezie je založena na tzv. paralelismu membrorum, který využívá dichotomické (méně často trichotomické) stavby poměrně volných veršů. Tato poetická struktura dala vzniknout hudební formě psalmodie, která má podobně jako paralelismus biparitní strukturu. Nejobvyklejší formou je psalmodie responsoriální, která byla založena na střídání zpěvu veršů mezi precentorem a shromážděným lidem. Méně obvyklým byl v synagogální bohoslužbě zpěv antifonální, kdy je k textu Žalmu přidáván nějaký jiný (někdy i mimobiblický) text s propracovanou melodií, který přebírá funkci refrénu.

Prvotní křesťanské obce bezpochyby liturgickou (ovšem neinstrumentálně pojatou) hudbu provozují; jednak židovskou tradicí inspirované zpěvy žalmů, jednak křesťanskou vírou inspirované četné hymny (tzv. *psalmi idiotici*, dodnes např. *Gloria*, starší vrstva hymnu *Te Deum* apod.). Teprve po „konstantinovském obratu“ v souvislosti s budováním honosných bazilik sílí tendence k větší slavnostnosti bohoslužeb. Předpokládá se, že v křesťanských bazilikách byl nejprve pěstován zpěv responsoriální, až později se objevuje zpěv antifonální, tzn. zpěv dvou vzájemně se střídajících sborů.

Během 4. století se jako střediska antifonálně provozované psalmodie profilují Antiochie a Milán (sv. Ambrož). K pěveckému repertoáru patří v této době i jubilus – melodie bez textu, která se provozovala zejména při zpěvu Kyrie a Alleluja (zde na vokálu poslední slabiky). Na tomto základu vznikaly v raném středověku podkládáním textů tropy (zejm. u Kyrie) a v návaznosti na Alleluja sekvence. I původně textově a melodicky jednoduché hymny jsou od 4. století obohacovány, jejich základní skladebnou charakteristikou ovšem zůstává izostrofismus a izosylabismus (tj. stejná struktura strof se stejným počtem slabik a stejná melodie).

Během 4.–8. století vykrystalizovaly čtyři základní typy latinského bohoslužebného zpěvu: chorál ambroziánský, galikánský, mozarabský a paloegregoriánský (tj. římský).

Výše byla řeč o důležitosti pontifikátu Řehoře I. Velikého (590-604) pro postupné prosazování římského ritu v západní (latinské) Evropě. Jeho pontifikát je epochální i z hlediska liturgické hudby. Řehoř v Římě reorganizuje *scholu cantorum* a

spolu s výše již zmiňovaným sakramentářem dává podle svých životopisců sestavit *Antiphonarium*. Do něj nechal vybrat a kodifikovat již existující melodie, opravit chybná znění a připojit i některé nové kompozice. Šíření takto vzniknuvšího **gregoriánského chorálu** po Evropě je spojeno s pěveckými školami, jež byly organizovány po vzoru papežské *Scholy cantorum*. Významným šiřitelem římské liturgie a s ní spojeného gregoriánského chorálu byl papež Hadrián I. (772-795), který spolu s již zmiňovanými liturgickými knihami vysílá do franckého státu Karla Velikého i speciálně vyškolené mnichy, Benedikta a Petra, kteří učili hudbě v Métách a Soissonu, a Romana, který zůstal v St. Gallenu. Tato střediska se stala nejvýznamnějšími raně středověkými centry gregoriánské liturgické hudby za Alpami.

Z 9. století máme k dispozici také první dodnes dochované zápisy gregoriánského repertoáru: nejprve bez notace, ale již během 9. století se začínají objevovat první notované manuskripty.

NOTACE LITURGICKÉ HUDBY

V nejstarších dobách byly liturgické nápěvy předávány ústní tradicí, a notového písma nebylo tudíž zapotřebí. Situace se mění až v době gregoriánské redakce liturgických textů (viz výše), kdy se začíná vytvářet obecně závazný repertoár a kdy je zapotřebí jednotné znění zpěvů fixovat.

Nejstarší zápisy gregoriánského chorálu byly *de facto* texty bez notace, systemizované zpěvy byly tříděny podle jednotlivých modů do různých tonarií. Až v průběhu 9. století jsou texty v obtížnějších místech opatřovány specifickými interpunkčními značkami – **neumami** (z řec. *to neuma* „pokyn“). Charakter tohoto typu notace úzce souvisí s její původní funkcí: neumová notace zaznamenávala rysy důležité pro správnou interpretaci známé melodie. Neumy mají dva zdroje:

- **akcentová znaménka** antických gramatiků: *accentus acutus* pro záznam tónu relativně vyššího (*virga*) a *accentus gravis* pro záznam tónu relativně nižšího (*tractulus*); zkracovací znaménka (apostrofy) byla používána pro reperkusované (tj. rychle se opakující) tóny; rytmickou hodnotu bylo možno vyjádřit episematem – krátkou kolmou čárkou na konci znaku (prodloužení) nebo dodatkovým písmenem (např. „c“ – celeriter)
- **cheironomie**, tj. starověký systém dirigování, který pohybem ruky naznačoval nejen rytmický, ale i melodický průběh skladby: některé

neumy jsou vlastně snahou graficky zachytit cheironomické gesto – pohyb vzhůru u tónu vyššího (*virga*), pohyb dolů u tónu nižšího (*virga iacens*), složitější pohyby pak kombinací obou znaků: spojení nižšího a vyššího tónu (*podatus*: „V“), spojení vyššího a nižšího tónu (*clivis*: „^“).

Původní formou této notace byla bezlinková, tedy **adiasthemická** notace, neumy se zapisovaly volně do otevřeného prostoru (*in campo aperto*) nad text, neumy tudíž nezaznamenávaly přesné intervalové vzdálenosti. Nevýhodou je rovněž nemožnost přesného záznamu průběhu melodie. Asi nejvýznamnějším raně středověkým hudebním teoretikem byl Hucbaldus ze St. Amand († 930), v jehož době vzniká notace **diasthemická**, kde jsou neumy psány i s ohledem na tónovou výšku nejprve kolem imaginární, později skutečné linky představující určitou notu. Během 10. století dochází ovšem k postupné dekadenci gregoriánského chorálu, a to zejména v důsledku bouřlivého rozvoje polyfonie, která zpětně ovlivňuje rytmické cítění (původně monodického) chorálu: z mnoha chorálních melodií se stává *cantus firmus* (tj. předem daná základní melodie) vícehlasých skladeb. 10. století je rovněž dobou rozkvětu tvorby sekvencí a tropů, které se vzdalují původní logogenické podstatě chorální hudby. Chorál je dále ovlivněn světskou (zvláště lidovou) hudbou. Rovněž neumová notace prodělává velkou změnu: původně imaginární linka začíná být v rukopisech vyznačována, pak byly za účelem zachycení i větších intervalů používány čáry dvě (konkrétně pro tóny *F* a *C*), brzy přibyla i třetí linka, a to pro tón *A*. Tento vývoj dokončil Guido z Arezza († 1050) přidáním linky čtvrté, kterýžto systém (čtyřlinková notace s terciovým intervalem mezi nimi) se udržel až do konce středověku. Z písmen, která označovala linku *C* a *F*, se později vyvinuly klíče (*claves indiciales*). Klíče se vybíraly a umisťovaly zpravidla tak, aby melodie nepřesáhla notovou osnovu a nebylo zapotřebí pomocných linek. Klíč bylo za tímto účelem možno měnit i v průběhu skladby (*transpositio clavium*). Neumová notace přechází těmito změnami do notace chorální – **nota choralis**.

I po zavedení linek notové osnovy ovšem zůstávají dlouho v platnosti systémy adiasthemické, typicky zejména v německé kulturní oblasti, obzvláště na jihu (Bavorsko, Rakousy). Tuto okolnost je třeba vzít v potaz zejména v souvislosti se studiem českého notovaného rukopisného materiálu, neboť v našich fondech a sbírkách mají kodexy jihoněmecké provenience významné zastoupení. Oba systémy tedy žijí dlouho vedle sebe: neumy zapisované na linky (*neumae regulares*) i neumy bezlinkové (*neumae usuales*). Chorální notopis prošel zejména během 12. století citelným integračním procesem, postupně mizí jednotlivé krajové varianty. Hlavním problémem

chorální notace ovšem byla její poměrně velká nevhodnost pro záznam polyfonie, tzn. vícehlasého zpěvu. Ta potřebovala pro zachycení relativních vztahů zaznamenávat i trvání not. Tento problém odstraňuje až notové písmo, které vzniká na bázi chorální notace severofrancouzského typu v průběhu 13. století pro záznam francouzského vícehlasu a které označujeme jako **notace kvadratická**. Kvadratická notace, jejímž notačním prvkem je čtverec – odtud název, rozlišuje dvě základní hodnoty: *longu* (tj. dvě časové jednotky, *tempora*) a *brevis* (tj. jednu časovou jednotku, *tempus*); na jejich pravidelném střídání vzniká tzv. modální rytmus.

Pro zájemce

Lípa musica – Schola gregoriana Pragensis 2009
http://www.youtube.com/watch?v=pLNuJmaJ9ZE

Kontrolní otázky a úkoly

1. Z jakých tradic vychází křesťanská liturgická hudba?
2. Vysvětlete pojem „psalmodie“?
3. Jak zasáhl papež Řehoř Veliký do vývoje liturgické hudby?
4. Co je „neuma“?
5. V čem spočívá rozdíl mezi diasthemickou a adiasthemickou notací?
6. Kdo zavedl čtyřlinkovou notovou osnovu?
7. Čemu říkáme „kvadratická notace“ a proč?

Literatura

HRČKOVÁ, Naďa. *Dějiny hudby I. Evropský středověk.* Vyd. 1. Praha: Ikar, 2005, 167 s., [8] s. obr. příl. ISBN 80-249-0524-8

Kapitola V

LITURGICKÝ ROK A KALENDÁŘ

V této kapitole se dozvíte:

- Co je to liturgický rok a jeho základní strukturu?
- Co je to juliánský a co tzv. věčný kalendář?
- Jaké nezbtné údaje musel středověký kalendář obsahovat?
- Co to byly tzv. „psí dny“?

Klíčová slova:

kalendář, Kalendy, Nony, Idy, liturgický rok, anniversaria, martyrologia, nedělní písmena, zlatý počet, introitus, letopočet

Čas potřebný ke studiu: 3 hodiny

Mezi liturgické knihy patří i tzv. kalendária – kalendáře. Do jisté míry obsahují podobné údaje jako naše kalendáře, tj. počet dnů v jednotlivých měsících, včetně tzv. pevných svátků, tedy těch, jejichž oslava byla spojena s určitým pevně stanoveným dnem. Na rozdíl od dnešních kalendářů, které platí vždy pouze jeden rok, měly ty středověké platnost trvalou (tzv. věčný kalendář). Z toho důvodu musely obsahovat další údaje, které byly nezbytné pro určení tzv. pohyblivých svátků, zejména Velikonoc – nedělní písmena, tzv. zlaté číslo apod.

KALENDARIUM – KALENDÁŘ

Latinské slovo ***Kalendarium***, z něhož vychází český výraz „kalendář“, je odvozeno z označení prvního dne v měsíci – *Kalendae*. Ve starém Římě se takto původně označovala „kniha dlužníků“, protože právě prvního dne v měsíci se platily úroky z dluhů. Obecně pak je kalendář definován jako ucelená soustava dělení času do úseků (rok, měsíc, den) na základě pravidelnosti a periodicity přírodních jevů.

V přeneseném smyslu je to pomůcka znázorňující uspořádání příslušné soustavy dělení času a sloužící k orientaci v ní; obvykle obsahuje seznam dnů v roce uspořádaných podle určitých hledisek, zpravidla podle měsíců a týdnů, většinou s vyznačením svátků, památných dnů, astronomických jevů, popř. i s dalšími informacemi.

Ačkoli všechny základní jednotky, které používáme pro měření času (den, měsíc, rok) vznikly na základě stejných přírodních jevů (rotace Země, oběh Měsíce kolem Země, oběh Země kolem Slunce), v minulosti se používalo několik typů kalendářů. Pro naše potřeby se dále omezíme na křesťanský kalendář juliánský, který se ve středověku používal v latinské kulturní oblasti a po reformě, kterou vyhlásil roku 1582 papež Řehoře XIII., se stal základem našeho dnešního kalendáře.

Juliánský kalendář je nazván podla Gaia Julia Caesara, jenž jakožto *pontifex maximus* vyhlásil roku 46. př. Kr. reformu kalendáře. Touto reformou, jejímž autorem byl ve skutečnosti řecký matematik Sósigenés, se definitivně přešlo k počítání dle roku slunečního; byl vytvořen občanský rok o průměrné délce 365 dnů a 6 hodin, což v praxi znamenalo, že každý čtvrtý rok se vkládal jeden den přestupný; rok byl rozdělen na 12 měsíců, délka měsíců byla přerozdělena do dnešní podoby a začátek roku byl stanoven na 1. ledna.

LATINSKÉ NÁZVY MĚSÍCŮ:

Ianuarius	*Iulius (Quintilis)*
Februarius	*Augustus (Sextilis)*
Martius	*September*
Aprilis	*October*
Maius	*November*
Iunius	*December*

DĚLENÍ ROKU A URČOVÁNÍ DENNÍHO DATA

Juliánský kalendář, včetně rozdělení na měsíce a týdny, převzala a svým potřebám přizpůsobila také křesťanská církev. Postupně nahradila pohanské svátky křesťanskými a zaváděla svátky nové. Neděle byla prohlášena za den sváteční. Svátky se dělí na stálé – *festa immobilia* a pohyblivé – *festa mobilia*.

Mezi svátky stálé, které byly spojeny s určitým konkrétním datem, patří zejm. připomenutí některých významných událostí ze života Páně Narození, Obřezání, Zjevení, dále epizody ze života Matky boží a křesťanských světců. Pohyblivé svátky pak byly vázány k určitému dnu v týdnu, často k neděli, a proto připadají na různá data. Mezi pohyblivé svátky patří i nejvýznamnější událost křesťanského roku, Velikonoce,

tedy připomínka Zmrtvýchvstání Krista. Zejména neděle jsou označovány podle tzv. introitu, tedy prvních slov mešních oficií sloužených na příslušný svátek.

Křesťanství přejalo rovněž sedmidenní týden (*hebdomada, septimana)*, který si však upravilo podle vlastních představ. Vzhledem k pojetí veškerého času jakožto „času božího" byly jednotlivé dny týdne vnímány jako dny sváteční, což se odrazilo v latinském označení *feria* (den sváteční), který bylo doplněno řadovou číslovkou. Týden začínal dnem Páně, tedy nedělí – *Dominica*. Pro sobotu se užívalo původně židovského termínu *sabbatum.* V římském kalendáři byly jednotlivé dny nazvány podle bohů, resp. planet.

LATINSKÉ OZNAČENÍ DNŮ V TÝDNU:

neděle	*Dominica (feria prima)*	*dies Solis*
pondělí	*feria secunda*	*d. Lunae*
úterý	*f. tertia*	*d. Martis*
středa	*f. quarta*	*d. Mercurii*
čtvrtek	*f. quinta*	*d. Iovis*
pátek	*f. sexta*	*d. Veneris*
sobota	*sabbatum, f. septima*	*d. Saturni*

URČOVÁNÍ DENNÍHO DATA VE STŘEDOVĚKU

Ve středověku se užívalo několik způsobů určování denního data. Zde zmíníme pouze některé z nich.

Římské datování:

Ve starém Římě existovaly tři tzv. pevné dny, které byly svázány s určitým datem v měsíci:

- *Kalendae* – 1. den v měsíci
- *Nonae* – 5. (7.) den v měsíci
- *Idus* – 13. (15.) den v měsíci

Data v závorkách u Non a Id platí pouze ve čtyřech měsících – Maius, Iulius, Martius, October (zkratka MILMO). Denní datum bylo vyjádřeno počtem dnů, které scházejí do nejbližšího pevného dne, přičemž byly započítány oba mezní dny. V případě, že jsou nejbližším pevným dnem Kalendy, musíme se uvědomit, že vypočtené denní datum se

váže k předcházejícímu měsíci. Převod na průběžné datování, které užíváme dnes, je poměrně jednoduché. Schematicky lze vyjádřit vzorcem:

- pro Idy a Nony: pevný den + 1 – počet dnů scházejících do pevného dne
- pro Kalendy: počet dnů předcházejícího měsíce + 2 – počet dnů scházejících do Kalend

Příklady

A(nte) d(iem) II(secundum) Nonas Februarias

5+1–2=4 4. února

A(nte) d(iem) IV(quartum) Kalendas Februarias

31+2–4=29 29. ledna

Pozn.:

Přestupný den se po Caesarově reformě vkládal za 23. únor, což byl 6. den před březnovými Kalendami (*a. d. VI Kalendas Martias*), pročež bývá latinsky označován *bissextilis*; toto označení mu zůstalo i ve středověku, kdy však byl přestupný den vkládán až za 24. únor. V kalendáriích bývá u tohoto data poznámka *locus bissexti*.

Úkol k textu

Určete dnešní datum podle římského datování!

Dalším způsobem je datování pomocí **cisiojánů**, což bylo dvanáct dvojverší, z nichž každé náleželo jednomu měsíci. Obvykle nemají souvislého smyslu, ale každý z nich má tolik slabik, kolik má měsíc dnů. Vybrané slabiky odpovídaly počátečním slabikám jednotlivých větších svátků. Místo mezi těmito slabikami je vyplněno různými slovy. Cisiojány vznikaly i v národních jazycích a můžeme podle nich usuzovat na oblibu určitých světců, popř. na nově zavedené kulty v jednotlivých diecézích.

Příklad

Prosincové dvojverší z českého cisiojanu (16. století)

Po sněhu Bára s Mikulášem šla v noci, Lucka len předla,

pověděl Tomáš trestán, Narodil se Kristus Pán.

(4. 12. sv. Barbory panny a mučednice, 6. 12. sv. Mikuláše biskupa, 13. 12. sv. Lucie panny a mučednice, 21. 12. sv. Tomáše apoštola, 25. 12. Narození Krista Pána)

Nejrozšířenější středověký způsob určování denního data bylo datování podle svátků, přičemž datum mohlo být vyjádřeno různě:

- přímo den svátku
- týdenní den před svátkem nebo po něm – *ante, post, proximus, proxime venturus*
- den před svátkem – *předvečer, bděnie*, *vigilia*
- druhý den před svátkem – *vigilia vigiliae*
- den po svátku – *nazejtří*, *dies crastinus, feria proxima*
- nejbližší stejnojmenný den týdenní – *ochtáb, oktáva, dies octavus*

Pro převod tohoto způsobu datování jsou nutné chronologické tabulky.

CÍRKEVNÍ LITURGICKÝ ROK

zachycuje hlavních událostí spásy, tedy ze života a působení Kristova.
Na rozdíl od občanského roku, jehož začátek měl a má pevné datum – 1. ledna, začíná první nedělí adventní, což je čtvrtá neděle před stálým svátkem Narození Ježíše Krista (25. prosince). Začátek církevního roku tedy není stálý a může připadnout nejdříve na 27. listopadu a nejpozději na 3. prosince.

Připomeňme si alespoň rámcově průběh církevního roku. Na 1. ledna připadá svátek Obřezání Páně – *Circumcisio Domini*, následuje svátek tříkrálový 6. ledna – Zjevení Páně – *Epiphania Domini*. Poté následuje mezidobí, jehož délka závisí na datu Velikonoc příslušného roku. Toto mezidobí může trvat jeden až šest týdnů, přičemž jeho jednotlivé neděle jsou označovány přívlastkem *Dominica prima* až *sexta post Epiphaniam*. Velikonoční nedělí musí předcházet devět neděl, z nichž první má název *Septuagesima* – Devítník a může nastat v období mezi 18. lednem a 22. prosincem, další *Sexagesima*, třetí *Quinquagesima* – Masopustní neděle. Středou následující po této neděli, tzv. Popeleční středou (*caput quadragesimae, c. ieiunii, dies cinerum*), začíná období čtyřicetidenního půstu – *Quadragesima*. Následující postní neděle bývají obvykle nazývány podle introitu příslušného officia:

- *Invocavit* me (*Dominica prima quadragesimae*)
- *Reminiscere miserationum tuarum*
- *Oculi mei semper ad Dominum*
- *Letare Ierusalem*
- *Iudica me Deus*

Poslední nedělí před Velikonocemi, tedy připomínkou Kristova příjezdu do Ieruzaléma, která se nazývá Květná – *Dominica Palmarum*, začíná svatý či pašijový týden – *hebdomada sacra.* Poslední tři dny tohoto týdne se nazývají *Dies lamentationis* či *tenebrarum*:

- Zelený čtvrtek – *Cena Domini (feria quinta viridum)* – Večeře Páně
- Velký Pátek – *Parasceve (dies passionis lugubris, dies adoratus)*
- Bílá sobota – *sabbatum sanctum (magnum)*

Na neděli pak připadá nejvýznamnější svátek církevního roku, svátek Ježíšova Zmrtvýchvstání, Boží hod velikonoční – *Pascha, Resurrectio*. Tomuto svátku se budeme věnovat podrobněji dále.

Šest nedělí následujících po Velikonocích bývá označováno řadovou číslovkou s přídomkem *post Pascha,* nebo podle introitu. První, která má introitus *Quasimodo geniti infantes*, se nazývá také „Provodní“ či „Bílá“ (*Domenica in albis*). Další tři neděle mají introity *Misericordia Domini, Iubilate Deo, Cantate Domino.* Ve čtvrtek po páté neděli, zvané „Křížová“ – *Rogationum*, se slaví svátek Nanebevstoupení Páně – *Ascensio Domini.* Sedmou neděli po Velikonocích je Boží hod svatodušní, tzv. Letnice (*Pentecoste*). Následující neděli se slaví svátek sv. Trojice – *festum s. Trinitatis* a ve čtvrtek po ní svátek Božího těla – *Festum Corporis Christi.* Poté následuje mezidobí až do první adventní neděle a v závislosti na datu nejvýznamnějších svátků může trvat 23 až 28 týdnů, přičemž jednotlivé neděle (*dominicae aestatis, aestivales*) se obvykle nazývají podle introitů. Někdy začínalo toto mezidobí již po Letnicích.

Pozn.:

Vlastní officia mívají v liturgii jen 23, popř. 24 nedělí, proto se v případě potřeby, tj. bylo-li nedělí více než 23, opakoval introitus poslední – *Dicit Dominus* tolikrát, kolikrát bylo potřeba.

Ve středověku se rovněž ujalo církevní dělení roku na čtyři nestejně dlouhé části, které byly vymezeny tzv. suchými dny (*quatuor tempora, ieiunia*). Byly to církví předepsané postní dny, k nimž se mj. vázaly modlitby, almužny, pokání atd. Významné byly i pro světskou správu, neboť v těchto dnech např. pravidelně zasedal soud zemský a dvorský. Data těchto dnů byla původně různá, teprve Urban II. v roce 1095 stanovil půst na středu a následující tři dny po první neděli postní, po Letnicích, po svátku Povýšení sv. Kříže a po svátku svaté Lucie.

VELIKONOCE

Nevýznamnější ze všech křesťanských svátků je středem liturgického roku. Po jistých úpravách se slaví vždy první neděli po prvním jarním úplňku, přesněji řečeno po prvním úplňku po 21. březnu. Původně tento svátek souvisel se židovským svátkem Pesach, který připadal na čtrnáctý den měsíce Nisanu a byl připomínkou vysvobození z egyptského zajetí (součástí obřadu je obětování beránka). Později přenesla část křesťanů svátek na neděli, aby jej od svátku židovského odloučila. Pro určení data Velikonoc bylo nutno vypočítat znát fáze Měsíce (úplněk) v jednotlivých letech. Původně existovalo několik způsobů; od 6. století se definitivně prosadil výpočet alexandrijský. Jarní úplněk byl určován cyklicky sestrojením řady let, v níž se uměle devatenáct let slunečních vyrovnávalo s 235 měsíci synodickými. Tyto údaje byly obsaženy v tzv. velikonočních tabulkách (*tabulae* nebo *cycli paschales*), které obvykle kromě data jarního úplňku a Velikonoční neděle obsahovaly řadu dalších údajů vztahujících se k jednotlivým letům, např. označení roku, indikce, epakty, konkurenty, zlatý počet, stáří měsíce atd.

Autorem velikonočních tabulek, které se dočkaly značného rozšíření a díky nimž došlo, až na malé výjimky, k sjednocení výpočtu Velikonoc, byl Dionysius Exiguus († před 556). Jeho tabulky, které sestavil pro období 532 – 626, uvádějí rok podle Diokleciánovy éry, indikce, epakty, konkurenty, číslo byzantského kruhu měsíčního, den jarního úplňku, datum Velikonoční neděle. Kromě uvedených údajů Dionysius uvádí poprvé také letopočet od Narození Krista, čímž se vlastně stal otcem křesťanského letopočtu, který užíváme dodnes.

Pozn.:

Velikonoční tabulky daly vzniknout nejrozšířenějšímu typu historiografického pramene raného středověku – <u>análům</u>. Původně se totiž do tabulek k jednotlivým letům přisovaly stručné, někdy heslovité zprávy o různých událostech, které se daného roku přihodily. Tyto krátké zápisy byly psány bez jakéhokoli úvodu či předmluvy, byly anonymní a neměly žádné literární ambice – tzv. anály velikonoční. Později se tyto záznamy začaly psát na samostatné listy – tzv. menší anály. Z nich se vyvinuly anály větší – poměrně obsáhlá vyprávění o událostech, často již s předmluvou, popř. i se jménem autora. Anály byly původně vedeny jen pro vlastní potřebu dané instituce, většinou kláštera; analistické zápisy často přecházely z jednoho kláštera do druhého, kde se v nich pokračovalo. Jako příklad můžeme uvést anály hradišťsko-opatovické, které byly

vedeny do r. 1145 v Hradisku u Olomouce a později po příchodu premonstrátů a odchodu benediktinů se v nich pokračovalo v Opatovicích až do r. 1163. Podle způsobu a typu zápisu můžeme anály rozdělit na:

- diachronické, v nichž jsou zápisy vedeny průběžně každý rok
- synchronické, do nichž byl zápis o delším časovém údobí učiněn najednou
- nezávislé, což jsou krátké úseky textu vsunuté do rukopisu
- nekrologické, obsahující stručné záznamy o úmrtí významných osob souvisejících s danou institucí, např. zakladatel kláštera, donátoři atd.

V úvodu k této kapitole zmíněný věčný kalendář je základní chronologická církevní pomůcka, pomocí níž lze pro kterýkoli den jakéhokoli roku zjistit údaje nezbytné pro určení dat pohyblivých svátků, tj. denní datum, den v týdnu a stáří měsíce. Výpočet těchto údajů vychází ze dvou astronomických cyklů, a to z cyklu měsíčního a cyklu slunečního. Mezi základní údaje, které se objevují prakticky ve všech kalendáriích od 12. století, patří:

Denní datum, které bývá obvykle uváděno římským způsobem; od pozdního středověku se častěji objevuje i datování průběžné.

Zlatý počet (*numerus aureus*) – číslo od 1 do 19, které udává místo daného roku v neustále se opakujícím devatenáctiletém měsíčním cyklu, přičemž za první rok cyklu byl počítán první rok př. Kr. Ve všech letech označených stejným číslem tak připadají měsíční fáze na stejná data.

Písmena nedělní (*litterae dominicales*) – vycházejí z tzv. písmen denních, což je řada

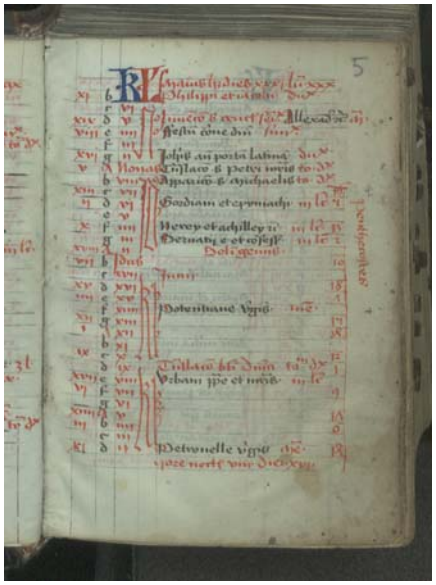

prvních sedmi písmen abecedy (A–G), jimiž se označují jednotlivé dny týdne v roce tak, že 1. lednu vždy přísluší písmeno A, 2. lednu písmeno B, ..., 7. lednu písmeno G, 8. lednu opět A atd. Každému dni v týdnu tedy náleží jedno z uvedených písmen. Písmeno, na něž připadne první neděle, je písmenem nedělním.

V přestupném roce byl přestupný den (*bis VI Kal. Martias* = 24. 2.) označen stejným písmenem jako den následující (*VI Kal.Mart.* = 25. 2.). Týden s přestupným dnem tak má pouze šest písmen denních. Z toho plyne, že v přestupném roce máme dvě nedělní písmena, přičemž po 25. únoru

se nedělní písmeno posouvá o jedno zpět, tedy je-li na začátku roku písmeno nedělní D, po přestupném dni se stává písmenem nedělním C. Obecně platí, že jsou-li v kalendáři uvedena dvě nedělní písmena, jedná se o přestupný rok a písmeno, které je v abecedě později, označuje dobu před přestupným dnem.

Ve středověkých kalendáriích se můžeme setkat také s vyznačením tzv. psích dnů (*dies caniculares*). Takto bylo označováno nejteplejší období v roce, které se však v kalendáriích z různých oblastí různí. Samotný termín pochází již ze starověku; příchod nejteplejších dnů byl spojován s východem Siria, nejjasnější hvězdy v souhvězdí Velkého psa, zvané též „Psí hvězda".
Přeškrtnutým písmenem „D" bývají označovány tzv. egyptské či černé dny (*dies Aegyptiaci*, *dies atri*). Tyto dny byly ve středověku považovány za nebezpečné a nedoporučovalo se v nich podnikat větší cesty, konat náročné lékařské zákroky apod. V antickém Římě však původně označovaly dobu senátního volna.

Mezi komputistické údaje, s nimiž se můžeme setkat v liturgických knihách, zejména martyrologiích, patří tzv. písmena martyrologia (*litterae martyrologii*). Je to prvních devatenáct písmen abecedy (A–T), která vlastně zastupují zlatý počet, nad nimiž jsou čísla udávající stáří měsíce daného dne v příslušném roce devatenáctiletého cyklu.

Hlavní část středověkých kalendárií tvoří liturgické údaje, tedy svátky a památky světců (*commemoratio*). U významných svátků bývá uváděna i vigilie a oktáva. Často bývá uvedena i forma liturgie, která se k příslušným svátkům vázala a odlišovala se podle významu daného svátku. Nejnižší liturgickou formu představovala prostá komemorace – připomínka méně významných světců. K významnějším svátkům, které byly z hlediska liturgie rovny nedělím, patřilo čtení 12 lekcí, přičemž některým z nich příslušela také jedna mše, těm nejvýznamnějším pak mše dvě. Nebylo výjimkou, že na jeden den připadl svátek více světců. V kalendáriích byl někdy význam svátků naznačen odlišnou barvou inkoustu (rubrikace). Vzhledem k podobě a funkci kalendárií je pochopitelné, že u pohyblivých svátků nejsou uváděny konkrétní dny, nýbrž je vymezeno pouze období, v němž daný svátek musí nastat (např. *primum Pentecosten .... ultimum Pentecosten*); konkrétní datum byl každý uživatel kalendária schopen určit sám na základě obsažených údajů.

Součástí kalendářů byla tzv. *anniversaria*, tedy vzpomínky na zemřelé. Mohly být jak kolektivní, např. *commemoratio episcoporum et abbatum* (příslušné diecéze), tak soukromá – osobní, která se vztahovala ke konkrétní osobě. Podoba liturgie aniversárií nebyla jednotná, u osobních převládala pouze soukromá mše. Hlavní anniversária u jednotlivých církevních řádů byla obvykle určena přímo ve statutech těchto řádů a byla závazná pro všechny kláštery.

LETOPOČET

Termínem **letopočet** či éra označujeme nepřetržitou řadu let počítaných od jisté význačné události, přičemž den, kdy se tato událost stala, se nazývá epochou éry. Již jsme uvedli, že pro křesťanský kalendář je to rok Narození Páně, který vypočetl (nepřesně) Dionysius Exiguus. Tento letopočet, který byl rozšířen zejména díky Bedovi Ctihodnému, má řadu latinských názvů – *a. ab Incarnacione (nativitate) Domini, Christi; a. Dominice Incarnationis; a. Verbi incarnati; a Virginis partus* atd. Dlouhou dobu však byly užívány i jiné letopočty, např. éra řeckých olympiád s epochou 1. 7. 776; od založení města – *Ab Urbe condita* s epochou 21. 4. 753. V křesťanské církvi byla rozšířena také tzv. Diokleciánova éra s epochou 29. 8. 284.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jak se středověké kalendáře liší od těch dnešních?
2. V čem spočívala juliánská reforma kalendáře?
3. Co je to pohyblivý svátek? Uveďte příklad.
4. Vysvětlete termín *bissextilis*.
5. Kdy začíná církevní liturgický rok?
6. Co se označuje jako *Quadragesima*?
7. Kdy se slaví křesťanské Velikonoce a s kterým svátkem od původu souvisejí?
8. Co jsou a jak vznikly anály?
9. Vysvětlete pojem „zlatý počet“.
10. Kdo zavedl letopočet od narození Krista?

Literatura

ADAM, Adolf. *Liturgický rok: historický vývoj a současná praxe*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 1998, 325 s. Teologie (Vyšehrad). ISBN 80-702-1269-1.

BLÁHOVÁ, Marie. *Historická chronologie*. 1. vyd. Praha: Libri, 2001, 948 p. ISBN 80-727-7024-1.

Kapitola VI

MISSALE A JEHO ZDROJE

V této kapitole se dozvíte:
- Co je misál?
- Jaké je jeho schéma?
- Které liturgické knihy jsou spojeny s bohoslužbou slova?

Klíčová slova:
sakramentář, lekcionář, epistolář, evangeliář, evangelistář, graduál, misál

Čas potřebný ke studiu: 2 hodiny

Dříve, než se začneme seznamovat s jednotlivými liturgickými knihami, je třeba předeslat, že jak křesťanská (římská) liturgie, tak i z ní vyvozené liturgické knihy prošly celou řadou změn. Proces postupné unifikace byl pozvolný a byl navíc komplikován různými specifiky navázanými na možné odlišnosti jak v rámci jednotlivých diecézí, tak i duchovních korporací (řádů, kongregací). V rámci procesu unifikace liturgických předpisů (a knih) je třeba zmínit alespoň dva významné mezníky:

- **tridentský koncil**, uspořádaný v letech 1545-1563, kde se dotváří závazný soubor liturgických knih a definují se možné a od té doby jedině přípustné odchylky od něj;
- **II. vatikánský koncil** uspořádaný v letech 1962-1965, který stanovil úzus platný dnes.

Missale, česky **misál**, je liturgická kniha obsahující veškeré proměnné i neproměnné texty potřebné pro mešní liturgii, včetně zpěvů. Vzhledem ke svému značnému rozsahu je misál poměrně nepraktický pro manipulaci, proto bývá rozdělen do několika jednotek. Tyto jednotky byly ostatně původně samostatnými celky, z nichž „úplný“ misál vznikl.

Misál, stejně jako i většina ostatních liturgických knih, je vnitřně členěn podle následujícího **schématu**:

- *ordinarium*: to obsahuje neproměnné části mše

- *proprium de tempore* (tzv. temporál): obsahuje proměnné části mše pro svátky *de tempore*
- *proprium de sanctis* (tzv. sanktorál): obsahuje proměnné texty pro svátky svatých
- *commune sanctorum*: obsahuje proměnné texty společné pro určitou skupinu světců (např. o apoštolech, mučednících, pannách atd.).

Nejstarší liturgickou knihou latinského ritu a současně nejdůležitějším zdrojem misálu je bezpochyby **sakramentář**.

LIBER SACRAMENTORUM, SACRAMENTARIUM

Sakramentář je liturgickou knihou obsahující formuláře modliteb, které biskup nebo

celebrující kněz pronáší během mešního obřadu. Tuto knihu prozradí následující rubriky (odpovídající názvům jednotlivých modliteb): *Coll(ecta)* nebo *Or(atio)*, *Secr(eta)* nebo *Oratio super oblata*, *Praef(atio)* nebo *VD (= Vere dignum)*, *Postcom(munio)* nebo *Compl(enda)*, *Oratio super populum*. Dalším důležitým prvkem sakramentáře je forma ukončení většiny modliteb pomocí formule *per Dominum nostrum Jesum Christum* (v rukopisech je celá tato formule zapisována pomocí zkratky „per“) nebo formulí *per e(undem)*. Sakramentáře začínají zpravidla *In vigilia Nativitatis Domini* nebo svátkem *Dominica I in adventu Domini*.

LECTIONARIUM

Lekcionář obsahuje úryvky z biblických textů, uspořádané podle běhu liturgického

roku, tedy tzv. perikopy. Proces výběru biblických pasáží (čtení) a jejich spojování s určitým svátkem má své kořeny již ve 4. století. Liturgické knihy tohoto typu nesou nejčastěji označení *Lectionarium* (*plenum*) nebo *Liber comitis*. Signifikantní je formulace rubrik avizujících zdroj jednotlivých čtení: např. *L(ectio) libri Ex(odi)*, *L(ectio) e(pistolae) b(eati) Pauli a(posto)li ad Corinthios* apod. Vlastní biblický citát je zpravidla doprovázen (na počátku či na konci) stereotypně se opakujícími formulemi, např. *Dicit Dominus, Fratres, In illo tempore,* u prorockých perikop na konci tradičně *Dicit Dominus omnipotens*.

Velmi specifickou funkci mají některé pašijové úseky lekcionářů: během Velkého pátku totiž eucharistická složka mše odpadá, a zůstává tak pouze liturgie slova. Akcent na čtené slovo způsobil, že příslušné evangelijní čtení je pojato formou liturgického dramatu: text je rozdělen mezi tři protagonisty, totiž vypravěče (lat. *chronista* nebo *cantor*, v lekcionářích jej reprezentuje sigla „C"), Krista (v rukopisech označován symbolem †) a sukcentora (případné hlasy dalších postav velikonočního příběhu – Pilát, Petr) nebo synagogu (hlasy davu, obojí je v rukopisech označeno siglou „S"). V „hudebním" provedení pak bylo celé drama pojato tak, že každá ze tří úloh byla charakterizována rozdílným tónem recitace. Tón vypravěče se pohyboval na *do*, tón succentora na vrchním *fa* a tón Krista na spodním *fa*.

Svým způsobem uzavřenou jednotkou jsou mezi novozákonními texty listy (epištoly). Tato skutečnost se někdy promítá i do způsobu jejich rozšiřování v rámci liturgických knih, kde mohou tvořit samostatný svazek – epištolář.

EPISTOLARIUM

Epistolarium či *Ordo epistolarum totius anni* neboli **epištolář** je liturgickou knihou přinášející epištolní perikopy uspořádané dle běhu liturgického roku. Někdy (zejména v raném středověku) se samostatně opisují a jeden svazek tvoří jen listy sv. Pavla: *Corpus Paolini*, někdy též jen „apoštol".

LIBER EVANGELIORUM PER CIRCULUM ANNI SUMPTUM

Takto je v kodexech nejčastěji označem **evangelistář**, který přináší evangelijní perikopy respektující kapitulária, tzn. rozpisy čtení z evangelií na jednotlivé svátky církevního roku umisťované zpravidla na začátek evangeliářů. Perikopy temporálu a sanktorálu mohou být traktovány odděleně, ale setkáváme se často i se smíšením obou složek dohromady.

Rubriky evangelistářů mají zpravidla tuto podobu: *Seq(uentia) s(an)c(t)i ev(angelii) sec(undum) Joannem*; perikopa je následně uvedena formulí *In illo tempore (dixit Jesus discipulis suis)*.

EVANGELIARIUM

Evangeliář je liturgickou knihou obsahující plná znění všech čtyř evangelií (Matoušova, Markova, Lukášova a Janova). Důležitým poznávacím znamením

evangeliáře je rovněž zdobně provedená tabelární harmonie (synopse) jednotlivých evangelií a evangelijní kapituláre, které předepisuje perikopy dle běhu liturgického roku.

Synopse má „standardizovanou" podobu: jde o 10 tabulek ve formě románských oblouků, pod nimiž se nacházejí konkordanční formou uvedená shodná místa z evangelijních textů. Tato místa (stejně jako pasáže, na něž odkazují kapitulária) nejsou ovšem odkazována pomocí dnešních čísel kapitol (ta vznikají až v průběhu 13. století), nýbrž pomocí eusebiánských sekcí, na něž rozdělil jejich text Eusebius z Kaisareie († cca 339).

Evangeliáře patřily zpravidla ke kodexům, které se těšily mimořádné úctě, která se promítla i do jejich uchovávání zpravidla mimo knihovnu, a to v rámci chrámového pokladu. Nepřekvapí proto, že se současně jedná o liturgické rukopisy s nejskvostnější výzdobou, a to jak pokud jde o vnitřní „výbavu" evangeliáře (iluminace), tak i o jeho vazbu. S tímto „vyšším statusem" souvisí i klíčová role, jakou tyto knihy hrály v rámci královských korunovací (jako příklad uveďme úvahy vztahující se k pražskému kapitulnímu evangeliáři: APH – Knihovna Pražské kapituly, sig. Cim. 2) a při právních úkonech (přísahy apod.).

V souvislosti s „textovými" zdroji misálu je třeba podotknout, že Bible jako celistvá kniha (tzn. souvislý text od Genesis až po Zjevení) je zejména ve starším středověku opisována jen zřídkakdy.

GRADUALE

Od 12. století je jako **graduál** označován rukopis obsahující souborné zpěvy provozované během mešního obřadu. Před 12. stoletím je kniha stejného obsahu označována jako *Antiphonale*, *Liber antiphonarius*, popřípadě *Antiphonarium Missarum* (v opozici k *Antiphonarium Officii*). Výstavba graduálu sleduje zpravidla tuto strukturu:

- zpěvy vztahující se k Propriu Missae, a to pro každou neděli či svátek:

1) *Introitus* s versikulem
2) *Responsorium* s versikulem
3) *Alleluia* (*Aevia*), popř. *Tractus* (*Tr.*)
4) *Offertorium* (*Of.*), do 12. stol. se 2 až 3 versikuly (*V*)
5) *Communio* (*Co.*)

- ostatní součásti graduálu jsou velmi rozmanité a lokálně podmíněné:

6) *Versus alleluiatici* (pokud nejsou sub 3)
7) *Ordinarium Missae*, tj. *Kyriale*; někdy se opisuje též jako samostatná liturgická kniha obsahující Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus a Agnus
8) *Sequentiarium*; též může být samostatnou liturgickou knihou.

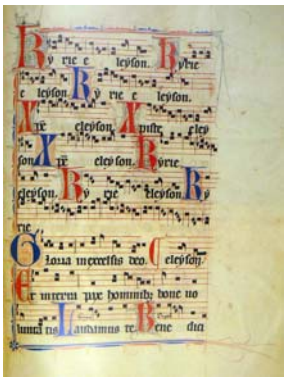

Graduale začíná nejčastěji introitem 1. adventní neděle *Ad te levavi Domine*.

MISSALE PLENUM

Úplný misál obsahuje všechny stálé i proměnlivé texty potřebné pro sloužení mše, a to pro celý liturgický rok. Charakteristické je rovněž to, že proměnlivé formuláře mešních textů jsou uspořádány přesně podle průběhu mešního obřadu: *introitus*, orace, epištola, *graduale*, *Alleluia* (se sekvencí) nebo *tractus*, *evangelium*, *offertorium*, sekreta, *communio*, *postcommunio*, *oratio super populum* (v quadragesimě).

Úplný misál je rozdělen na <u>*temporál*</u> (začínající 1. nedělí adventní), který obsahuje texty pro dva hlavní sváteční okruhy liturgického roku, a dále pro období půstu, adventu, mezidobí atd., a <u>*sanktorál*</u> (začíná svátkem sv. Ondřeje apoštola, 30.11.), obsahující texty pro svátky svatých (pevné svátky); po nich následuje *Commune sanctorum* (zde jsou votivní mše a missa defunctorum). Struktura sanktorálu je důležitá zejména pro výskyt možných lokálně specifických svátků světců (úcta k místním patronům, svěcení kostela, řádově specifické svátky apod.). V této souvislosti je nutné srovnat strukturu sanktorálu s (často sekundárně připojeným) předsunutým kalendáriem.

Za zmínku stojí i skutečnost, že misály bývaly používány během poměrně dlouhé doby a v průběhu používání jsou všechny jeho složky postupně aktualizovány např. vřazováním nových svátků (typicky např. *festum Corporis et Sanguinis Christi*,

Visitatio Beatae Mariae Virginis). Tato skutečnost pak pomáhá určit stáří jednotlivých, v misálu zastoupených vrstev.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Co je misál a jak se člení?
2. Co je nejdůležitějším zdrojem misálu a jaké další zdroje znáte?
3. Vysvětlete pojem „perikopa“.
4. Jaký je rozdíl mezi evangelistářem a evangeliářem?
5. Co je graduál?
6. Vysvětlete pojem „sanktorál“.

Kapitola VII

BREVIARIUM A JEHO ZDROJE

V této kapitole se dozvíte:
- Co je to breviář?
- Jaké bylo jeho vnitřní uspořádání?

Klíčová slova:
breviář, kolektář, legendář, antifonář, lekcionář, žaltář, nocturnale, diurnale, pasionál, legendář

Čas potřebný ke studiu: 2 hodiny

Breviarium, česky **breviář**, je liturgickou knihou, která obsahuje texty potřebné pro provozování tzv. liturgie hodin, čili denní modlitbu církve (krátce *officium*). Tuto část liturgie tvoří pravidelně se opakující modlitby, které se modlí kněží, řeholníci a řeholnice, případně i někteří laici, a to v souvislosti se svou osobní zbožností. Tyto modlitby probíhají několikrát denně, officium je tedy podstatně delší a strukturálně složitější než obřad mešní. Za zmínku stojí i etymologie tohoto termínu: slovo „breviář" je odvozeno z lat. *breviaria*, tj. označení pro stručné výtahy. To byly původně krátké seznamy (kromě názvu *breviaria* se někdy setkáváme i s jejich označením *tabellaria*), z nichž bylo heslovitě a ve stručných pokynech možné poznat, které texty a ze kterých knih je zapotřebí vybírat pro společné modlitby v chóru.

Základem officia je recitace (popřípadě zpěv) žalmů a hymnů a čtení (lekce), a to nejen z Bible, ale i z mimobiblických církevních autorit, a dále modlitby ve vlastním slova smyslu: krátké orace, benedikční formule, antifony, versikula a responsoria. Stejně jako mše má rovněž officium své neproměnné i proměnné části; v proměnných částech se pak v daleko větší míře než u mešní liturgie projevují teritoriální, případně řádová specifika.

Potřeba spojit všechny texty officia do jednoho celku dlouho narážela na skutečnost, že zejména lekce byly dosti dlouhé a neomezované. Teprve jejich krácení a rovněž omezování homilií (v 11. a 12. století) umožnilo spojit všechny texty officia do jediné knihy. Na přelomu 11. a 12. století se tak rodí breviář: jde o *tzv. breviaria magna*, která byla ještě dosti nepraktická. Postupným zjednodušováním velkých breviářů

zejména v průběhu 2. poloviny 12. stol. se rodí menší, „cestovní“ breviáře: *Libellus officialis*, *Manualis*. O významu minoritů při šíření tohoto typu breviářů spolu s římskou formou officia během 13. stol. viz výše.

Vnitřní uspořádání textů v breviáři respektuje výše naznačené schéma misálu: *ordinarium*, temporál, sanktorál, *Commune sanctorum*. Navzdory všem možným krácením je breviář (má-li obsahovat skutečně všechny potřebné texty officia) stále ještě knihou značně objemnou, proto je v praxi členěn na menší celky, zpravidla podle časového klíče. Někdy se dělí na 4 části podle ročních dob (*pars verna*, *aestiva*, *autumnalis*, *hiemalis*) nebo i jinak: *Diurnale* obsahuje všechny hodinky officia recitované ve dne, *Nocturnale* představovala dříve hodinka zvaná *matutinum*, rozdělená zpravidla do tří nocturnů, *Vesperale* obsahovalo zase všechny nešpory během roku. Jindy může být vyčleněn žaltář s hymny, lekcionář (*Lectionarium officii*), popřípadě antifonář obsahující zpívané části officia.

COLLECTARIUS

Kolektář je liturgickou knihou, která obsahuje modlitby pronášené knězem (či hebdomadariem) mimo mešní obřad při společné chórové modlitbě. V rukopisech nese nejčastěji tato označení: *Collectarius, Collectaneum*, někdy rovněž s výkladem: *Collectarius, quia in unum sunt in eo collecta ea quae dicenda sunt a sacerdote extra officium missae*.

LECTIONARIUM OFFICII

Lekcionář liturgických hodin obsahuje úryvky z Bible, ze životů svatých mučedníků (viz dále probírané *passionale*) a ze spisů církevních Otců, tedy tzv. *lectiones* či *legendae* náležející k jednotlivým nokturnům matutina. V rukopisné tradici nese různá

označení: *Lectionarius, Lectionale, Nocturnale, Matutinale*. Je třeba tuto knihu důsledně odlišovat od lekcionáře sloužícího k provádění mešního obřadu (*Lectionarium missae*). Lekcionáře mohou přinášet čtení jak pro celý církevní rok, tak i pro jednotlivé časové či jinak definované úseky (*Pars hiemalis, Pars aestivalis, Proprium de tempore, Proprium de sanctis*). Sanktorální a

temporální část může být v lekcionáři promísena. Velký význam pro určení provenience této liturgické knihy má posouzení charakteru a četnosti jednotlivých lekcí: zatímco pro řády řídící se Řeholí sv. Benedikta (benediktini, cisterciáci) je typické členění na 4, 8 nebo 12 lekcí (čtení) pro neděle a hlavní řádové svátky, u ostatních řádů a officií provozovaných u katedrálních chrámů se setkáváme s členěním na 3, 6 nebo 9 lekcí.

DIURNALE

Tato liturgická kniha je vlastně výtahem z úplného breviáře, jeho zaměření plyne z nejčastějšího označení v rukopisech: *Libellus pro divino officio horarum diurnarum*. *Diurnale* obsahuje laudy, primu, tercii, sextu a nonu, dále nešpory a kompletář; je členěno stejně jako breviář na temporál, sanktorál a *Commune sanctorum*.

NOCTURNALE

Tato liturgická kniha je komplementární knihou k *diurnale*, jde tedy rovněž o výtah z úplného breviáře, který obsahuje texty nočního officia, tzn. vigilie, nokturny nebo *matutinum*.

PSALTERIUM

neboli **žaltář** je jednou z nejfrekventovanějších liturgických knih, která obsahuje texty všech 150 biblických žalmů. S latinským textem žalmů je spojena celá řada textologických aspektů, které souvisejí zejména s jednotlivými redakcemi překladů

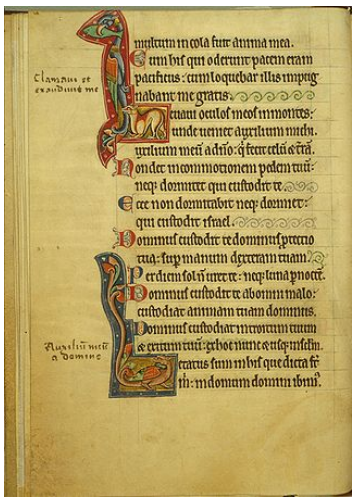

starozákonních textů do latiny pořizovaných sv. Jeronýmem. V Římě se původně používalo tzv. *Psalterium Vetus* založené na Italie, z něhož se dodnes dochovaly jen fragmenty. Na rozkaz papeže Damasa I. (366-384) upravil sv. Jeroným toto staré psalterium roku 383 na základě Septuaginty, čímž vzniklo *Psalterium Romanum*, které se z Říma šíří pro bohoslužebné účely nejprve po Itálii. Naopak v Galii byla mnohem rozšířenější druhá redakce Jeronýmova překladu žaltáře, pořízená na základě Origenovy Hexaply roku 386. Vzhledem k území, kde byla nejvíce rozšiřována, nese tato redakce označení *Psalterium Gallicanum*. Galikánský žaltář se ještě před 8. stoletím rozšířil i na území dnešního Německa. Dnešní officium vychází textově právě

z galského žaltáře (závazně od pontifikátu Pia V., 1566-1572), jen u svatopetrského chrámu v Římě se používá *Psalterium Romanum*.

Žaltář začíná textem Ps 1 *Beatus vir*, s charakteristicky zdobně provedenou B-iniciálou. Korpus žalmů je zpravidla doprovázen dalšími texty, a to:

- kalendáriem; zde je třeba důkladně prostudovat paleografickou stránku věci, neboť (obzvláště u vysoce kaligrafických rukopisů) může jít o mechanickou kopii předlohy bez bližších vazeb na uživatelské prostředí, což komplikuje dataci a provenienční fixaci dotyčného kodexu
- biblickými kantiky pro laudy a (u monastického officia) ke třetímu nokturnu
- litaniemi; zde se může projevit provenienční symptom příslušného rukopisu, např. zvýrazněným písmem či změnou tinktury u preferovaných svatých
- hymnářem
- někdy se vyskytují i tzv. *capitula brevia* – krátká čtení.

Psalterium se vyskytuje ve třech základních formách rukopisné tradice:

- *Psalterium non feriatum*: žalmy následují za sebou dle pořadí, jak jsou zapsány ve Starém zákoně; text je maximálně členěn do skupin (zpravidla pomocí zvětšených iniciál) podle liturgického účelu:
  - monastickým členěním: Ps 1-19 žalmy pro primy, Ps 19-108 žalmy pro matutina, Ps 109-147 žalmy pro nešpory, Ps 148-150 žalmy pro laudy
  - nemonastickým členěním: Ps 1-108 žalmy pro matutina, Ps 109-147 žalmy pro nešpory
- *Psalterium cum ordinario officii*: podobá se předešlému způsobu členění, navíc jsou přidána *invitatoria*, antifony, versikuly, často též hymny apod.
- *Psalterium feriatum* (= *P. per hebdomadam*): biblické pořadí žalmů je sice zachováno, ale jednotlivé žalmy jsou rozděleny podle hodinkových modliteb, a to včetně doplňků ordinaria officii uvedených v předchozím bodě; *invitatoria* a antifony jsou navíc často opatřeny neumovou notací

ANTIPHONALE

Antifonář přináší sbírku všech zpěvů officia, tedy zpěvů obsažených v breviáři. Tato situace je ale výsledkem vývoje, kdy antifonáře raného středověku zprvu obsahovaly veškeré chorální zpěvy, ale od 12. stol. jsou chorální zpěvy provozované při mši zachyceny v *graduale*, zatímco zpěvy v rámci liturgických hodinek v antifonáři. Tato

liturgická kniha nese v pramenech nejčastěji jedno z těchto označení: *Antiphonarius*, *Antiphonarium*, *Antiphonale*. To ovšem neznamená, že by obsahem této knihy byly jen antifony, jak by se z názvu mohlo mylně odvozovat.

Antifonář obsahuje tedy všechny texty a melodie zpívaných částí officia, melodie jsou mnohdy redukovány, neboť řada formulí se v gregoriánském chorálu opakuje. Během 12. století dochází rovněž k důslednějšímu rozčlenění obsahu antifonáře na temporální a snktorální část. V praxi se setkáváme často se situací, že antifonáře nejsou opisovány jako kodikologické jednotky, ale jsou tematicky děleny:

- *Antiphonarium diurnale* obsahující zpěvy denních hór (tedy od primy po kompletář, částečně bez laud)
- *Antiphonarium nocturnale* obsahující zpěvy matutina (jak s laudami, tak i bez nich).

V rukopisech se setkáváme s těmito rubrikami:

A(nt).	Antifona
R(esp).	Responsorium
P^{s}.	Žalm
V(s).	Versikul, Verš
Cant.	Kantikum
Ad vesp.	Ad vesperas
Inv.	Invitatorium
In I noct.	K 1. nokturnu
In II noct.	Ke 2. nokturnu
In III noct.	Ke 3. nokturnu
Mat. laud.	Ad matutinas (laudes)
Ad hor.	Ad horas
Ad I, Ad III, Ad VI, Ad IX	K primě, tercii, sextě, nóně
In event.	Antifona *Magnificat* nebo *Benedictus*
Ad compl.	Ke kompletáři

PASSIONALE

Pod označením **pasionál** (*Passionale* nebo *Liber passionalis*) se opisovaly sbírky přinášející texty ze života mučedníků (tedy nikoliv vyznavačů aj. světců!), které se četly v rámci matutina. Tyto texty byly tudíž rozděleny na jednotlivé lekce odpovídající tomuto účelu. Tuto knihu můžeme proto označit i jako jakési *Lectionarium matutinale*. Obsahově ovšem martyrologická lekce čtená v rámci matutina nemusí vždy korespondovat s probíhajícím svátkem církevního roku.

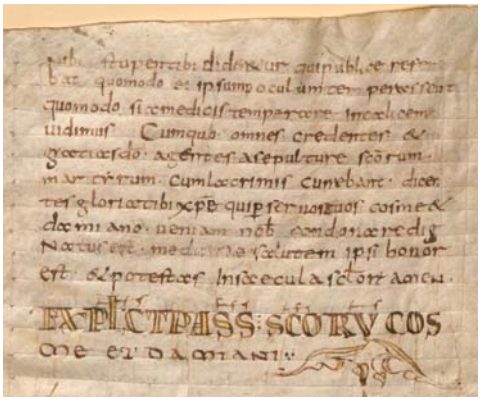

LEGENDARIUM

Legendář přináší sbírku legend, tedy textů popisujících život a zázraky jednotlivých světců, tedy nejen mučedníků, ale i vyznavačů apod. Tyto texty již částečně překračují rámec liturgických knih, neboť mají již i jisté literární ambice. Základním středověkým legendářem byla *Legenda aurea* Jacoba de Voragine (sestavená v letech 1263-1272).

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jakému účelu slouží breviář a čemu vděčí za svůj název?
2. Co obsahuje tzv. lekcionář?
3. Ve které liturgické knize najdeme texty všech biblických žalmů?
4. Vy světlete pojem „antifonář“.
5. Jaký je rozdíl mezi pasionálem a legendářem.

Kapitola VIII

KALENDARIUM

V této kapitole se dozvíte:
- Jaká byla struktura středověkého kalendáře?
- Jaké informace kromě chronologických údajů v něm můžeme najít?

Klíčová slova:
kalendarium, nekrologia, přípisky

Čas potřebný ke studiu: 2 hodiny

Středověké ***kalendarium*** (kalendář) představuje tabelární přehled jednotlivých svátků církevního roku uspořádaný chronologicky podle měsíců, týdnů a dnů. V rukopisné tradici pak jednomu každému měsící odpovídá samostatná stránka. Svým rozsahem (pravidelně 12 listů pro leden-prosinec, u kodexů s pravidelnou strukturou složek tedy rozsah jednoho samostatného sexternu) nejde o „mohutný spis“, netvoří tedy

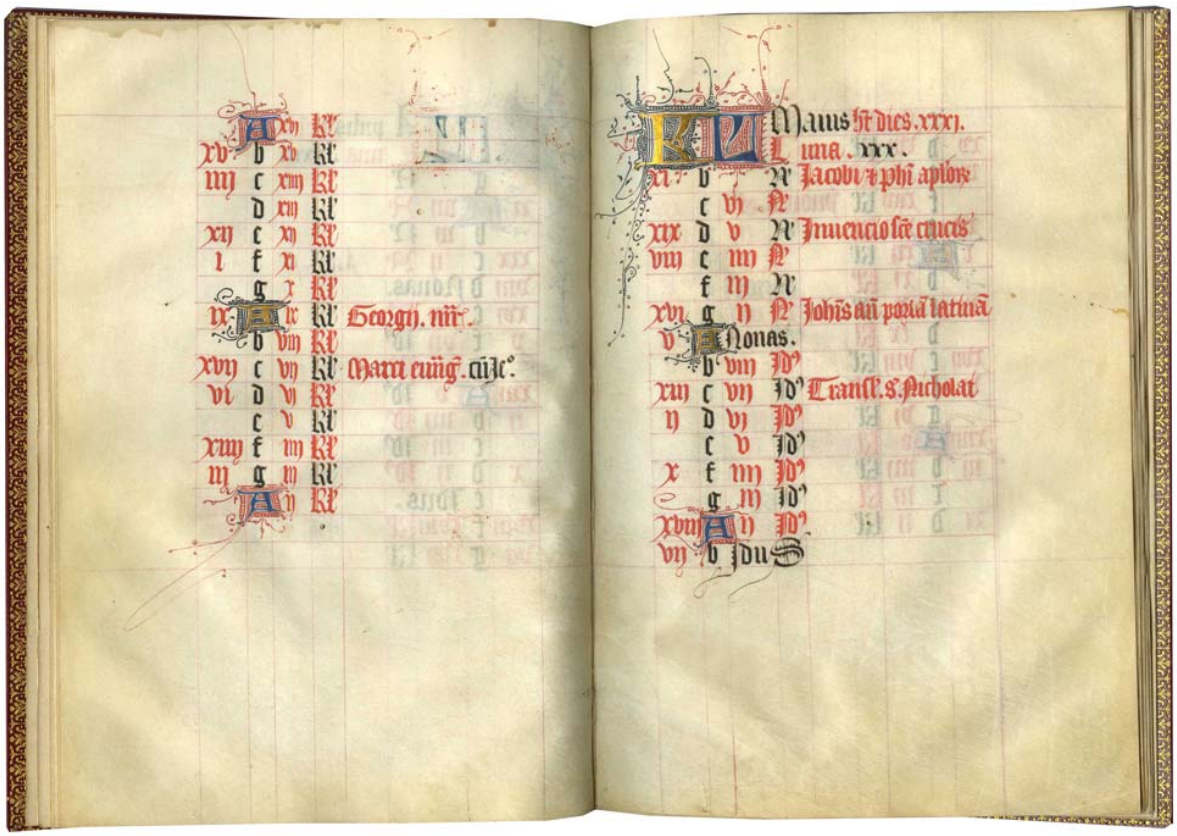

samostatný svazek, ale nejčastěji se vyskytuje jako adligát k jiným liturgickým knihám (žaltáři, misálu či breviáři aj.), a to zpravidla na jejich počátku.

Vzhledem k tomu, že skladba církevních svátků byla v jednotlivých diecézích lokálně podmíněna, je s kalendárii často spojováno očekávání možnosti bližšího časového a provenienčního zařazení příslušného rukopisu, v němž se kalendárium vyskytuje. Tuto v zásadě správnou premisu je ovšem zapotřebí podrobit důkladnému paleografickémi i kodikologickému průzkumu, neboť kalendária se často zcela mechanicky opisovala z předloh, popřípadě jsou to celky spojené původně s jinou (provenienčně cizorodou) kodikologickou jednotkou a teprve sekundárně vevázané do stávajícího rukopisu.

Půdorysem všech středověkých kalendářů je kalendář římský, do jeho struktury jsou pak zanášena „lokální specifika" ovlivněná místní diecézí, řádovou příslušností uživatele, popřípadě místními zvyklostmi dotyčného kláštera či kostela.

Kalendária přirozeně zaznamenávají jen nepohyblivé svátky, a to v chronologickém sledu odpovídajícím našemu současnému občanskému roku, tzn. od 1. ledna do 31. prosince. Epochu v chronologické fixaci sanktorálních přípisků do kalendárií tvoří rok 993, kdy došlo za papeže Jana XV. (985-996) k první papežské kanonizaci světce: šlo o sv. Oldřicha z Augsburgu. Od 11. století se tedy kalendária zaplňují lokálně uctívanými světci.

Provenienční příznaky mohou prozradit tyto přípisky do kalendária:

- svěcení kostela (*dedicatio ecclesiae*),
- přípisky psané jinou, mladší rukou, než je ruka písaře původní vrstvy kalendáře,
- výskyt patronů dotyčného kostela, výskyt světců s lokální úctou (zemští patroni apod.),
- nekrologické přípisky zaznamenávající úmrtí (pro danou instituci) významných osob.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Co je *kalendarium* a proč netvoří samostatný svazek?
2. Kdy došlo k prvnímu svatořečení a kterého světce se týkalo?

Literatura

CHARVÁTOVÁ, Kateřina a Zuzana SILAGIOVÁ. *Fiant festa per ordinem universum: cisterckỳ kalendář bohemikálního původu z první poloviny 13. století*. Vyd. 1. Praha: KLP, 2003, 162 s. ISBN 80-859-1755-6

Test

1. Převažující psací látkou v době středověku byl
    a. papyrus
    b. pergamen
    c. papír
2. Kvatern je
    a. složka o 4 listech
    b. složka o 8 listech
    c. napůl přeložené bifolium
3. Údaje o typu písma použitém v rukopise je součástí
    a. záhlaví
    b. vnějšího kodikologického popisu
    c. vnitřního kodikologického popisu
4. Tzv. justinovské schéma určuje strukturu
    a. eucharistické bohoslužby
    b. gregoriánského sakramentáře
    c. denních modliteb církve, tzv. officií
5. Cheironomie je
    a. starověký systém dirigování
    b. systém zápisu not do čtyřlinkové osnovy
    c. jiný název pro modlitbu
6. Podle juliánského kalendáře začínal rok
    a. 1. březnem
    b. 1. lednem
    c. 1. adventní nedělí
7. Tzv. pašijový týden začíná
    a. Květnou nedělí
    b. Zeleným čtvrtkem
    c. Popeleční středou
8. Písmeno nedělní
    a. je G, 7. písmeno v abecedě, protože neděle je 7. den v týdnu
    b. je A, 1. písmeno v abecedě, protože nedělí týden začínal

c. je každý rok jiné

9. Temporál je část misálu obsahující texty pro svátky
    a. podle událostí ze života Ježíše Krista
    b. podle událostí ze života svatých
    c. lokálně specifických světců
10. Soubor všech textů potřebných pro liturgii hodin se nazývá
    a. misál
    b. breviář
    c. pasionál
11. Legendář je sbírka textů popisujících život a zázraky
    a. pouze mučedníků
    b. všech světců
    c. svatých apoštolů
12. Kalendária zaznamenávají
    a. všechny svátky v roce
    b. jen pohyblivé svátky
    c. jen nepohyblivé svátky

Řešení testu

1b, 2b, 3a, 4a, 5a, 6b, 7a, 8c, 9a, 10b, 11b, 12c

Kapitola IX

UKÁZKY RUKOPISŮ I

V této kapitole se dozvíte:
- Jak vypadá rukopis středověkého misálu?
- Podle jakých znaků poznáme, že se jedná o misál?

Klíčová slova:
misál, proprium missae, introitus, collecta, lectio, versiculus

Čas potřebný ke studiu: 2 hodiny

MISÁL – MISSALE

Připomeňme si, co již víme. Misál (*Missale*) je liturgická kniha obsahující veškeré proměnné i neproměnné texty, včetně zpěvů, potřebné pro mešní liturgii. Proměnlivé formuláře mešních textů jsou uspořádány přesně podle průběhu mešního obřadu: *introitus*, orace, epištola, *graduale*, *Alleluia* (se sekvencí) nebo *Tractus*, *evangelium*, *offertorium*, sekreta, *communio*, *postcommunio*, *oratio super populum* (v období půstu - quadragesima).

Úkol k textu

Zopakujte si vnitřní členění misálu.

Průvodce studiem

Uvádíme dvě ukázky misálu uloženého v Knihovně Národního muzea. Každá ukázka je doplněna komentářem, který jednak příslušnou ukázku popisuje, jednak upozorňuje na signifikantní znaky, podle nichž poznáme, o jaký typ liturgické knihy se jedná. Pod obrázky pak uvádíme výsledek výše uvedeného rozboru, tedy o jaký text, či pasáž se jedná. Podobnou strukturu budou mít i zbývající lekce.

UKÁZKA S KOMENTÁŘEM I

KNM, sig. XIV D 12, fol. 43r (obr. 1)

- na tomto foliu začíná původní, nejstarší vrstva daného rukopisu; má na samém počátku rumělkou provedený incipit *Incipit liber per circulum [anni]*; z tohoto

povšechného označení ovšem pravý charakter poznáme jen stěží. Musíme tedy prozkoumat samotný obsah této „knihy".

- text knihy začíná formulí introitu uvedeného perokresebnou iniciálou: *„A"d te levavi animam meam...* (Ps 24), *introitus* doprovází další žalm Ps *Vias tuas, Domine, demonstra mihi...* Oba texty jsou zpívané, jsou tudíž doplněny adiasthemickou neumovou notací
- důležité je, že schází hymnus *Gloria in excelsis*
- následuje formule vstupní modlitby, tedy *collecta Excita, Domine quesumus, potenciam tuam...*
- následuje lekce z novozákonní epištoly, rubrika sice ohlašuje „*L(ectio) ad Cor(inthios)*", jde ovšem o omyl (ve středověkých rukopisech ne neobvyklý!), ve skutečnosti jde o lekci z epištoly sv. Pavla Římanům (Rom 13nn.): *Fratres: Scientes, quia hora est iam nos de somno surgere...*
- za epištolním čtením, a tedy před evangeliem, se pravidelně vyskytuje zpívané *graduale*, opět opatřené adiasthemickou neumovou notací: *Universi, qui te expectant...* textově čerpající z Ps 24 a doprovázené dvěma versikuly: *Vias tuas, Domine, notas fas michi...* a *Ostende nobis, Domine, misericordiam tuam*
- následuje evangelní čtení ohlášené dnes již sotva patrnou rubrikou S*(ecundum) Matheum*, tedy z Matouše 21nn: *In illo tempore: Cum adpropinquasset Iesus Hierosolimis...* ||

UKÁZKA S KOMENTÁŘEM II

KNM, sig. XIV D 12, fol. 43v (obr. 2)

(ukázka bezprostředně navazuje na předcházející obrázek)

- dokončení perikopy z Matouše 21: *...Osanna in altissimis*
- následuje text offertoria, které textově opět čerpá z Ps 24 *Ad te levavi...* a je doprovázeno dvěma versikuly *Dirige me...* a *Respice in me...*; vše samozřejmě zpívané, tedy opatřené adisthemickou neumovou notací
- následuje modlitba Sekreta: *Hec sacra nos communio, Domine, potenti virtute mundatos...*
- zpěv pro přijímání – *communio* – rovněž čerpá z žalmů (Ps 84): *Dominus dabit benignitatem...*, a je opatřeno adiasthemickou neumovou notací
- na závěr je připojena modlitba po přijímání – *postcommunio* – *Suscipiamus, Domine, misericordiam tuam...*

Obr. 1

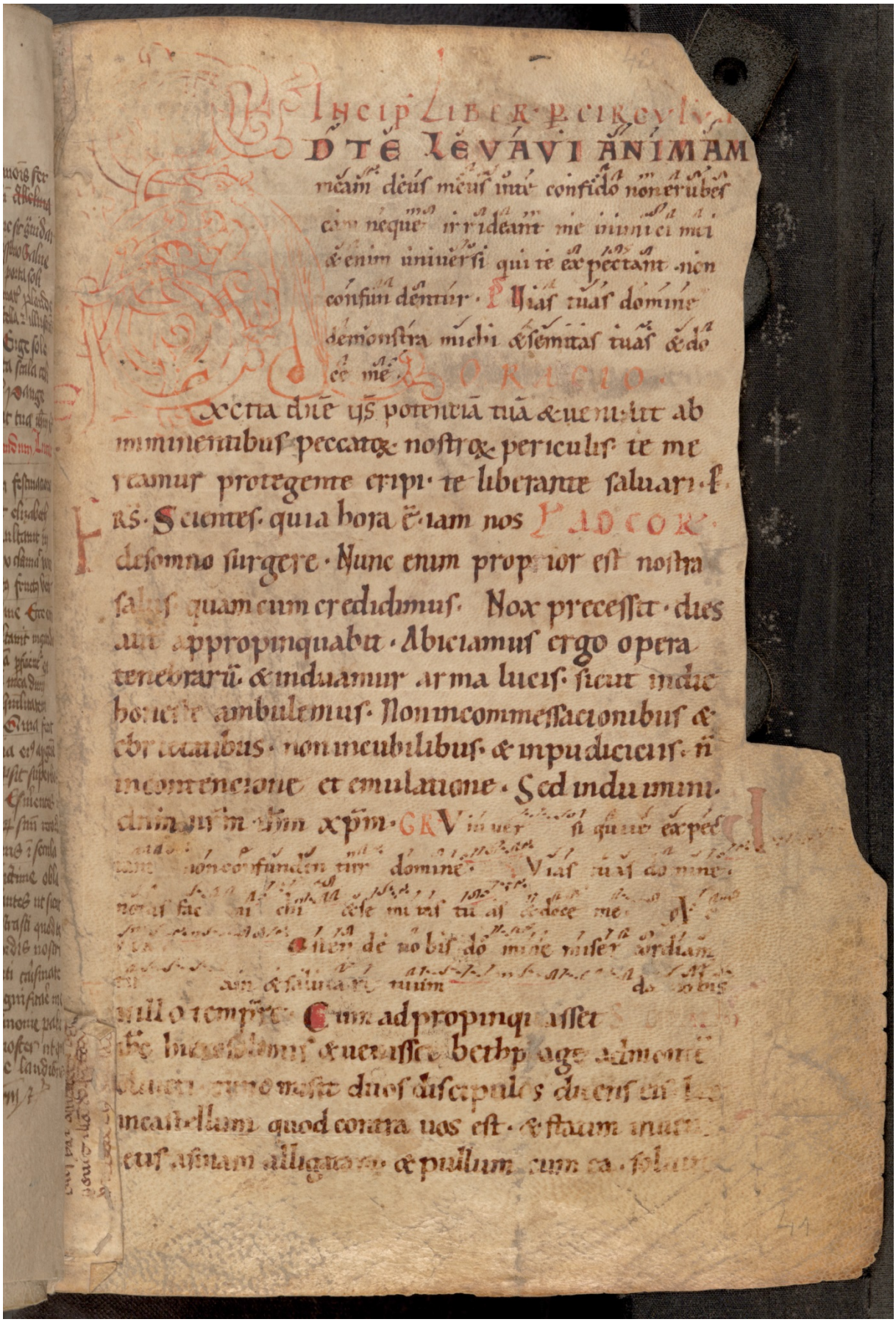

Obr. 2

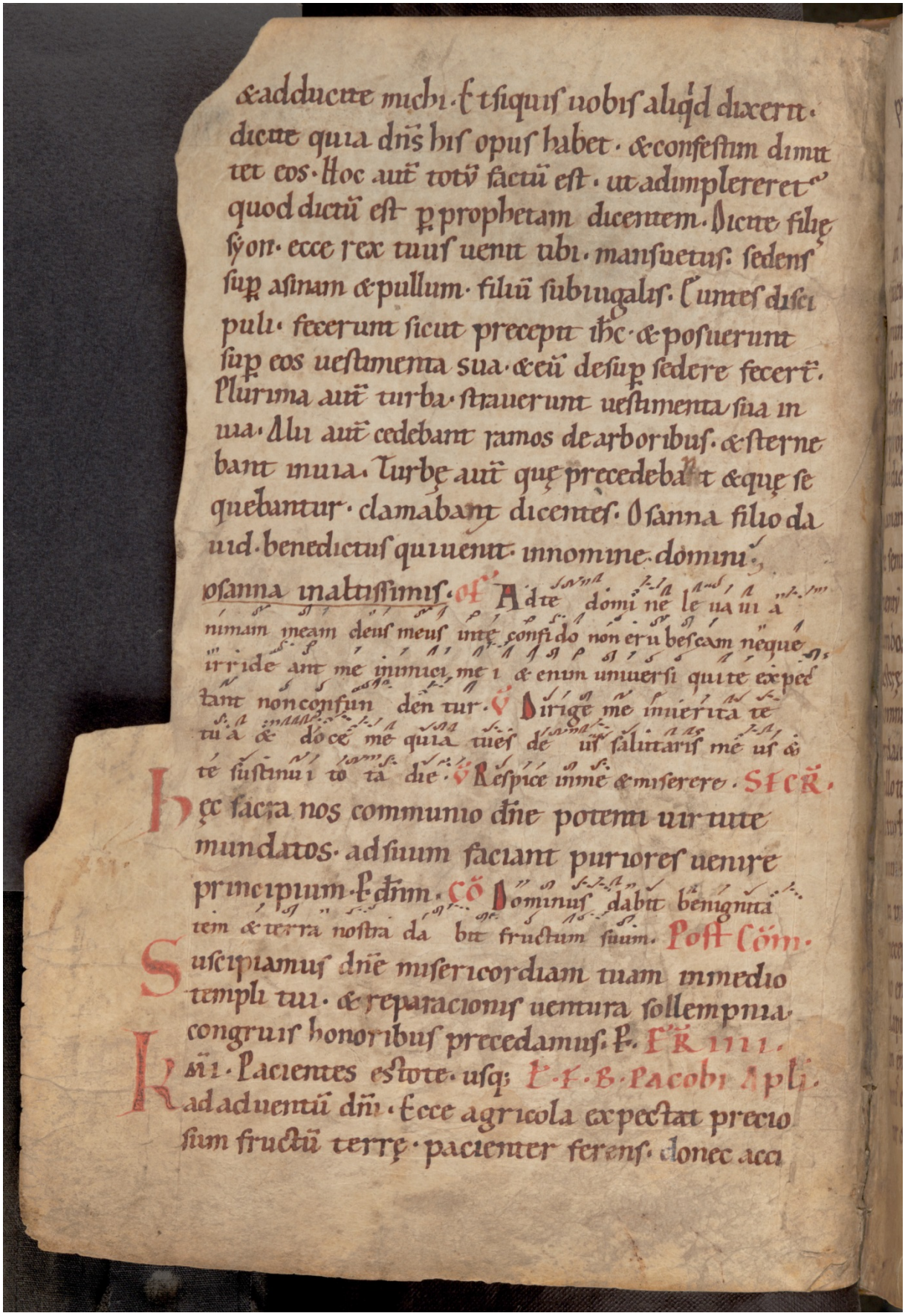

& adducite michi. Et si quis uobis aliquid dixerit.
dicite quia dn̄s his opus habet. & confestim dimit
tet eos. Hoc aut̄ totū factū est. ut adimplereret
quod dictū est ꝑ prophetam dicentem. Dicite filię
syon. ecce rex tuus uenit tibi. mansuetus. sedens
sup̄ asinam & pullum. filiū subiugalis. Euntes disci
puli. fecerunt sicut precepit ihc. & posuerunt
sup̄ eos uestimenta sua. & eū desup̄ sedere fecert̄.
Plurima aut̄ turba. strauerunt uestimenta sua in
uia. Alii aut̄ cedebant ramos de arboribus. & sterne
bant in uia. Turbę aut̄ quę precedebant & quę se
quebantur. clamabant dicentes. Osanna filio da
uid. benedictus qui uenit. in nomine domini.
osanna in altissimis. Of. Ad te domine leuaui a
nimam meam deus meus in te confido non erubescam neque
irridebant me inimici mei & enim uniuersi qui te expec
tant non confundentur. V. Dirige me in uerita te
tua & doce me quia tu es deus salutaris meus & te
te sustinui tota die. V. Respice in me & miserere. SECR.
Hęc sacra nos communio dn̄e potenti uirtute
mundatos. ad suum faciant puriores uenire
principium. P. dn̄m. Cō. Dominus dabit benignita
tem & terra nostra dabit fructum suum. Post Cōm.
Suscipiamus dn̄e misericordiam tuam in medio
templi tui. & reparacionis uentura sollempnia.
congruis honoribus precedamus. P. FR IIII.
Kmi. Pacientes estote. usq; P. F. B. Pacobi Apli.
ad aduentū dn̄i. Ecce agricola expectat precio
sum fructū terrę. pacienter ferens. donec acci

ZÁVĚR:

Text na obr. 1 a 2 přináší mešní formule z Propria missae *de tempore*, jde tedy jen o ty texty, které jsou pro daný termín specifické. Ostatní součásti mše toho dne pak celebrant dohledá v Ordinariu missae. Charakteristické je to, že v rámci vstupních textů schází *Gloria*, což je typické pro dobu adventu. Uvedené ukázky jsou z misálu, konkrétně se vztahuje k samotnýému počátku mešního temporálu, tj. 1. neděli adventní: ***Proprium missae de tempore, Dominica I Adventus***

Kapitola X

UKÁZKY RUKOPISŮ II

V této kapitole se dozvíte:
- Jak vypadá rukopis středověkého žaltáře a martyrologia?
- Podle jakých znaků poznáme, že se jedná právě o tyto liturgické knihy?

Klíčová slova:
žaltář, martyrologium, písmena martyrologia, kalendarium

Čas potřebný ke studiu: 2 hodiny

ŽALTÁŘ – PSALTERIUM

Tato liturgická kniha, jak již víme a jak ostatně vyplývá z jejího názvu, obsahuje texty biblických žalmů. Mezi její typické znaky patří úvodní, zdobně provedená iniciála prvního žalmu, „B“. Obvykle bývá doplněna kalendáriem, kantiky či hymnářem.

Úkol k textu

Zopakujte si, jaké jsou a v čem se liší základní formy žaltáře.

UKÁZKA S KOMENTÁŘEM

NK ČR, sg. XIII E 14b, fol. 8r (Obr. 3**)**

- dominantní pozici v ukázce zaujímá iniciála „B“, která je stejně tak jako začátek textu knihy provedena v purpurovém poli pomocí chrysografie
- začátek textu identifikujeme jako začátek prvního žalmu (Ps 1): *Beatus vir, qui non abiit in consilio impiorum...*
- text není notován, byť by v jiných případech vybrané pasáže notovány být mohly
- jednotlivé žalmové úseky (membra) jsou odděleny lombardou (zvětšenou majuskulou, nikoli ovšem v postavení iniciály!): *Sed in lege Domini...*
- vlastní rukopis začíná vskutku až na fol. 8, což je dáno tím, že hlavnímu korpusu tvořenému biblickými žalmy předchází *kalendarium*

➢ Obr. 3

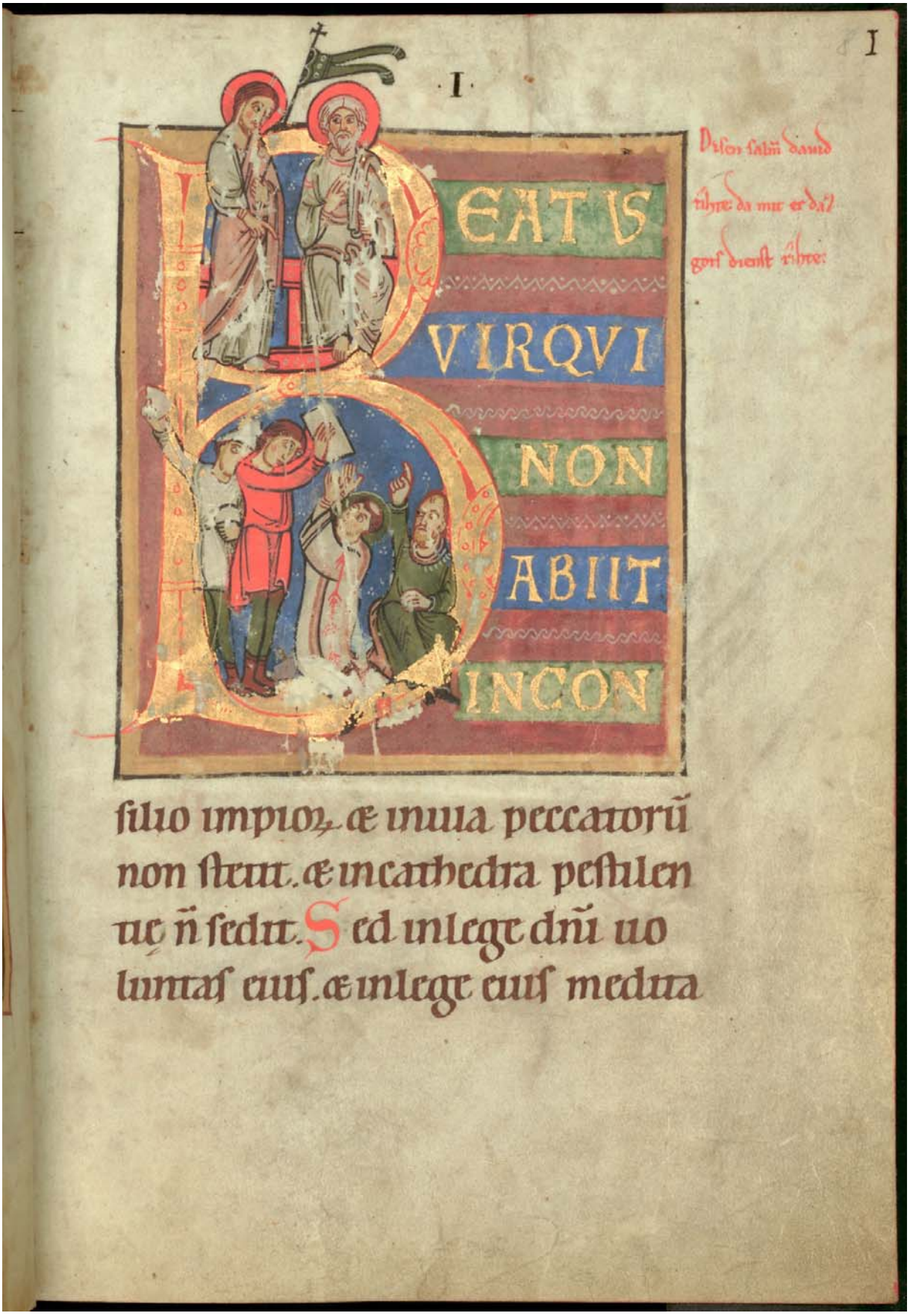
I
I
EATVS
VIRQVI
NON
ABIIT
INCON
silio impioꝝ. & inuia peccatorũ
non stetit. & in cathedra pestilen
tię ñ sedit. Sed in lege dñi uo
luntas eius. & in lege eius medita

ZÁVĚR:

Jedná se o žaltář, který přináší text všech starozákonních žalmů dle jejich pořadí ve Starém Zákoně, aniž by text byl rozšiřován jakýmikoli liturgickými doplňky či úpravami: ***Psalterium non feriatum***

MARTYROLOGIUM

O této knize jsme se krátce zmínili v kapitole věnované kalendáři a liturgickému roku, a to v souvislosti s tzv. písmeny martyrologia. Z hlediska obsahového jde vlastně o seznam církví uznaných světců, seřazených podle jednotlivých dnů měsíce, který slouží k liturgické připomínce výročí smrti příslušného světce, popř. vyzvednutí a přenesení jeho ostatků. Často obsahuje i nepohyblivé christologické a mariánské svátky. Text bývá někdy rozšířen o další údaje ze světcova života, popř. okolnosti jeho smrti. Martyrologia mnohdy představují zajímavý pramen pro určení obliby světců v jednotlivých diecézích, církevních řádech (např. *Martyrologium Cistercense*) apod. Obvykle bývala vedena zejména v klášterech Základním identifikačním znakem martyrologií je jejich propojení s kalendářem a zmíněná písmen martyrologia.

UKÁZKA S KOMENTÁŘEM

MZK, sg. A 33, fol. 1v (obr. 4)

- rukopis, z jehož samotného počátku pochází uvedená ukázka, obsahuje rubriky (*IIII nonas ianuarii, III nonas ianuarii, II nonas ianuarii*), které prozrazují, že jde o knihu uspořádanou striktně chronologicky dle běhu našeho („občanského“) kalendáře, tedy od ledna do prosince
- v textech zastoupených na ukázce jsou u daným dnů zmínky připomínající základní údaje o životě a zejména mučednické smrti (ta je zde zdůrazněna) dotyčného světce – mučedníka
- každý termín je provázán s Kalendariem pomocí tzv. písmen nedělních (v našem případě B, C u levého okraje), popřípadě pomocí zlatého počtu (římská číslice XI u nedělního písmene C)
- zcela signifikantní je výskyt tzv. písmen martyrologia (*litterae martyrologii*) u každého dne (vždy jde o litery A-T, nad nimiž je uvedeno stáří měsíce pro daný termín, a to pomocí římské číslice)

Obr. 4

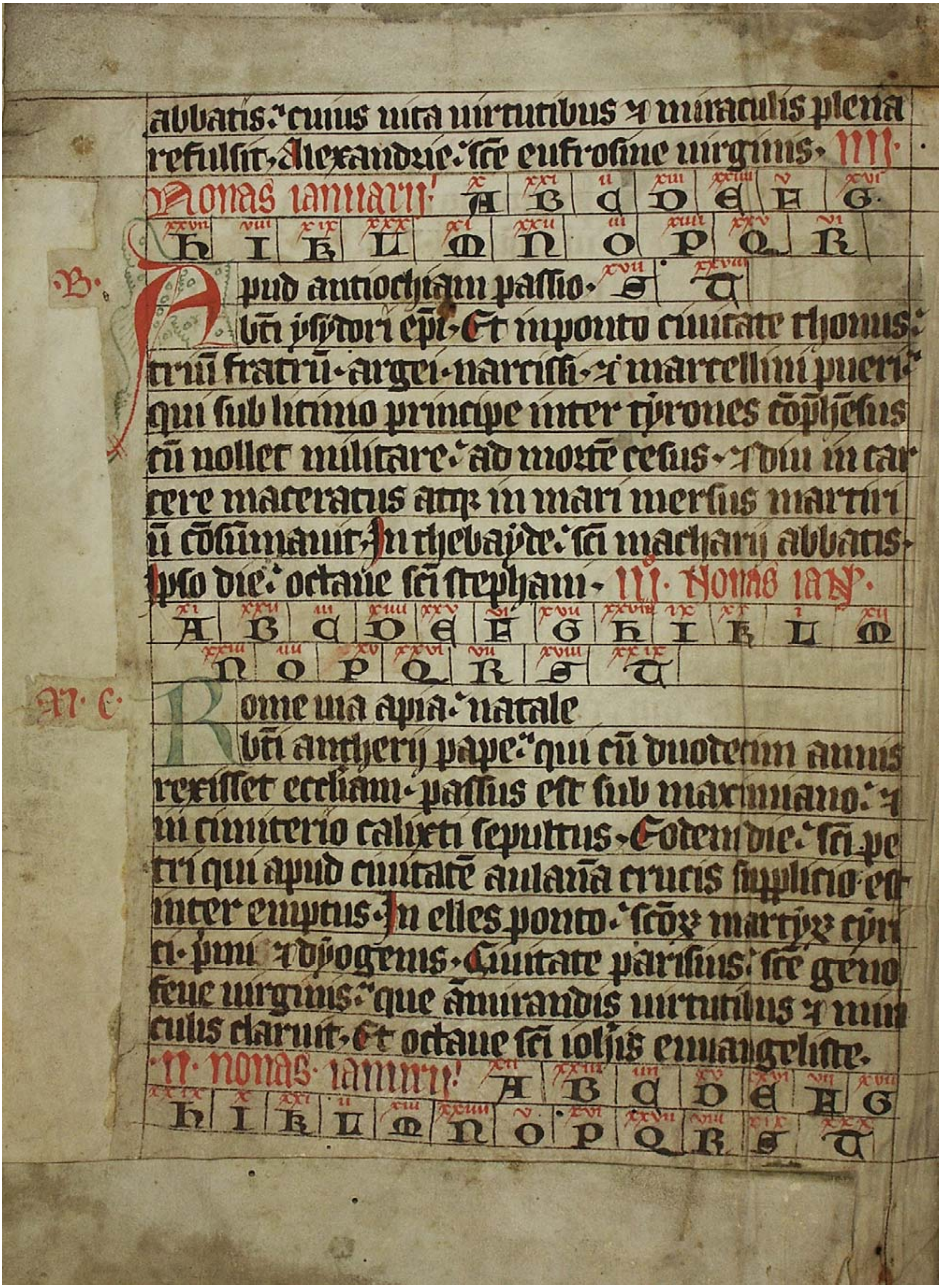
abbatis: cuius uita uirtutibus et miraculis plena
refulsit. Alexandrie: sce eufrosine uirginis. IIII.
Nonas ianuarii. A B C D E F G
H I K L M N O P Q R
B. Apud antiochiam passio. S T
beati ysydori epi. Et in ponto ciuitate thomis:
trium fratrum. argei. narcissi. et marcellini pueri:
qui sub licinio principe inter tyrones comprehensus
cum nollet militare: ad mortem cesus. et diu in car
cere maceratus atque in mari mersus martiri
um consummauit. In thebayde: sci machari abbatis.
Ipso die: octaue sci stephani. III. Nonas ian.
A B C D E F G H I K L M
N O P Q R S T
M. C. Rome uia apia: natale
beati antheri pape: qui cum duodecim annis
rexisset ecclesiam. passus est sub maximiano: et
in cimiterio calixti sepultus. Eodem die: sci pe
tri qui apud ciuitatem aulanam crucis supplicio est
interemptus. In elles ponto: scorum martirum ciri
ci. primi et diogenis. Ciuitate parisius: sce geno
feue uirginis: que admirandis uirtutibus et mira
culis claruit. Et octaue sci iohis euuangeliste.
II. nonas ianuarii. A B C D E F G
H I K L M N O P Q R S T

ZÁVĚR:

Jedná se o martyrologium, které bývá zpravidla autorským dílem; v tomto případě byl jeho autorem mnich Usuardus ze St. Germain: ***Usuardi monachi Sangermanensis Martyrologium per anni circulum***

Literatura

STUDNIČKOVÁ, Milada, *Nové poznatky k rukopisu Martyrologia z Gerony*. Dostupné z: http://www.vkol.cz/cs/aktivity/konference-a-odborna-setkani/7--rocnik-odborne-konference/clanek/nove-poznatky-k-rukopisu-martyrologia-z-gerony/

Kapitola XI

UKÁZKY RUKOPISŮ III

V této kapitole se dozvíte:
- Jak vypadá rukopis středověkého evangeliáře?
- Jaké jsou typické znaky této liturgické knihy?

Klíčová slova:
evangeliář, kánonové tabulky, kapituláre

Čas potřebný ke studiu: 2 hodiny

EVANGELIÁŘ – EVANGELIARIUM

Tato liturgická kniha obsahuje plné znění všech čtyř evangelií. Tím se odlišuje od evangelistáře, jehož součástí jsou pouze výtahy z evangelií, tzv. perikopy. Evangeliáře mají téměř vždy shodnou strukturu. Jejich součástí pravidelně bývá tzv. synopse, což je vlastně konkordance shodných míst ze všech evangelií. Charakteristické je její ztvárnění ve formě románských oblouků. Podobně kapituláre uvádí četbu perikop v průběhu liturgického roku. Evangeliáře patří mezi nejzdobněji vyvedené liturgické knihy.

UKÁZKA S KOMENTÁŘEM I

VK Olomouc, sg. M II 74, fol. 1r (obr. 3**)**

- ukázka pochází ze samotného počátku příslušné liturgické knihy; obsah této části je pak dosti přesně specifikován v incipitu: *In Christi nomine incipiunt capitula evangeliorum per anni circulum ad missas recitandorum*
- jde o specifikaci perikop (= výňatky z evangelních textů, *capitula*) uspořádaných podle svátků liturgického roku, a to počínaje dnem před Narozením Páně, tj. *In vigilia Nativitatis Domini nostri*
- dozvídáme se, z jakého evangelia (v případě 24. prosince jde o Matoušovo evangelium), z jaké kapitoly (Mt 3) a jaká konkrétní pasáž má být čtena: *Cum esset desponsata mater Iesu* usque *salvum faciet populum suum a peccatis eorum.*

- v případě tohoto kodexu je však zřejmé, že šlo o knihu určenou pro monastické prostředí, neboť mešní liturgie je zde místy kombinována s lekcemi pro *officium* (viz rubriky *In primo galli cantu, In primo mane*)
- evangelní čtení spojují svátky temporálu i sanktorálu (*Nativitas Domini*, *Nativitas S. Stephani protomartyris*)

UKÁZKA S KOMENTÁŘEM II

VK Olomouc, sg. M II 74, fol. 18v (obr. 6)

- vizuálně nezaměnitelná součást dotyčné liturgické knihy spojující prvky výtvarné, symbolické, architektonické a textologické
- jde *de facto* o konkordanci těch pasáží ze všech čtyř evangelií, které si obsahově odpovídají; máme tedy před sebou jakýsi zárodek textově kritického aparátu sestaveného pro liturgicky klíčový text
- má podobu čtyř románských oblouků, každý z nich je určen jednomu evangeliu: tato skutečnost je avizována buď nadpisem, nebo (jako je tomu v našem případě) jednotlivé evangelisty reprezentují jejich atributy
- na obrázku se nachází tabulka s pasážemi, které jsou shodné u všech čtyř evangelistů: *Canon primus, in quo III: Math., Marcus, Lucas, Iohannes*
- na dalších tabulkách (celkem je jich 10) se pak nacházejí pasáže, v nichž se shodují tři evangelisté, pak ty, které se shodně vyskytují u dvou z nich a nakonec ty textové části, které najdeme u jednotlivých evangelistů, a jinde se nevyskytují
- do sloupků zapisované římské číslice označují příslušné eusebiánské sekce, nikoliv dnes používané kapitoly; synoptickou tabulku je třeba číst takto (jako příklad uvádíme první řádek):
  pasáž nacházející se v Matoušově evangeliu v sekci VIII (dle našeho členění NZ jde o Mt 3,3nn) odpovídá pasáži v Markovi v sekci II (tj. Mc 1,3nn), v Lukášovi v sekci VII (tj. Lk 3,4nn) a u Jana v sekci X (tj. Io 1,23nn)

UKÁZKA S KOMENTÁŘEM III

VK Olomouc, sg. M II 74, fol. 81r (obr. 7)

- ukázka obsahuje text Markova evangelia (konkrétně Mc 3,26-4,2); zvýrazněn je začátek XXXV. sekce (*Et veniunt mater eius et fratres...*), která má paralelu v sekci CXXX u Matouše a sekci LXXXII u Lukáše (viz marginálie vpravo) – tuto synopsi bychom hledali ve druhé tabulce (*Incipit canon II, in quo tres*)

- text je kompletní, bez jakýchkoliv krácení či jiných liturgických zásahů
- použitý typ písma (vrcholná karolínská minuskula) zdůrazňuje slavnostnost a kaligrafii podtrhující skutečnost, že tato liturgická kniha měla vždy nejčestnější místo mezi ostatními liturgiky; tomu odpovídá i chrysografie (malba práškovým zlatem), jejíž použití u ostatních liturgických knih bývá podstatně zřídkavější.

Obr. 5

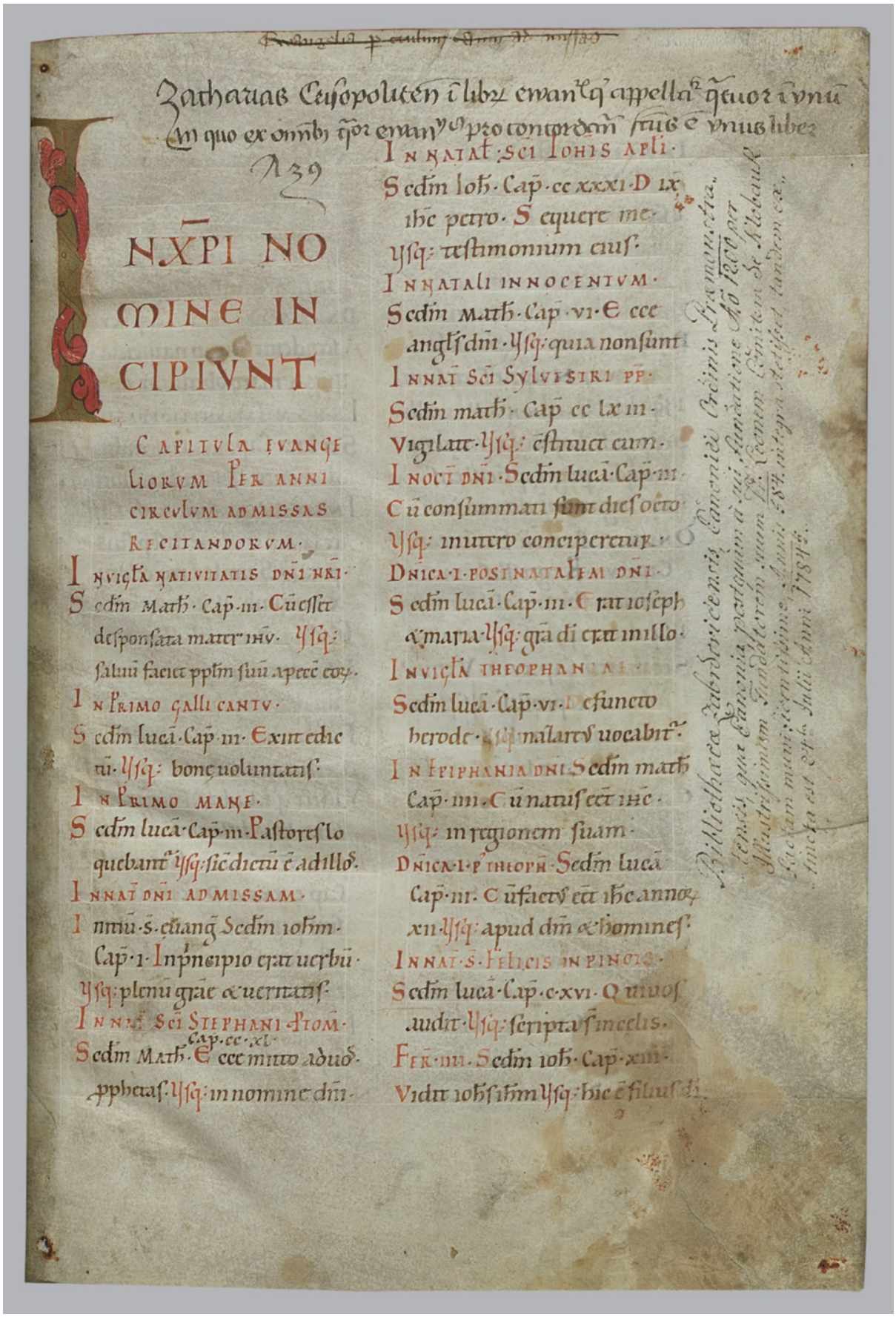
Zacharias Ceſopolitan ī libz euanlq appellaᵇ qtuor ī vnu
In quo ex omnib ꝫor euanᵛˢ pro concordiā ſtuᵍ e vnus libz
139
N̄XPI NO
MINE IN
CIPIVNT
CAPITVLA EVANGE
LIORVM PER ANNI
CIRCVLVM AD MISSAS
RECITANDORVM.
IN VIGIA NATIVITATIS DNI NRI.
Scdm Math. Cap. m. Cū eſſet
deſponſata mat̄ IHV. Vſq;
ſaluū faciet ppl̄m ſuū a pecc eoꝝ.
IN PRIMO GALLI CANTV.
Scdm lucā. Cap. m. Exit edic
tū. Vſq; bone voluntatis.
IN PRIMO MANE.
Scdm lucā. Cap. m. Paſtores lo
quebant ad vſq; ſic dictū e ad illos.
IN NAT DNI AD MISSAM.
In pncio erat uerbū.
Vſq; plenū grāe & uerit atis.
IN DIE SCI STEPHANI PROM.
Cap. cc. xl.
Scdm Math. Ecce mitto ad uos
pphetas. Vſq; in nomine dm.
IN NATE SCI IOHIS APLI.
Scdm Ioh. Cap. cc xxxi. D ix
ihc petro. Si quere me
vſq; teſtimonium eius.
IN NATALI INNOCENTVM.
Scdm Math. Cap. vi. Ecce
angls dm. Vſq; quia non ſunt
IN NAT SCI SYLVESTRI PP.
Scdm math. Cap cc lx m.
Vigilate. Vſq; cōſtituet eum.
IN OCT DNI. Scdm lucā. Cap. m.
Cū conſummati ſunt dies octo
Vſq; in utero concipereture.
DNICA I POST NATALEM DNI.
Scdm lucā. Cap. m. Erat ioſeph
& maria. Vſq; qā di erat in illo.
IN VIGIA THEOPHANIAE.
Scdm lucā. Cap. vi. Defuncto
herode. Vſq; malarū vocabit.
IN EPIPHANIA DNI. Scdm math
Cap. m. Cū natus eſſet ihc.
Vſq; in regionem ſuam.
DNICA I P THEOPH. Scdm lucā
Cap. m. Cū factus eſt ihc annoꝝ
xii. Vſq; apud dm & homines.
IN NAT S. FELICIS IN PINCIS.
Scdm lucā. Cap. cxvi. Quinos
audit. Vſq; ſcripta ſunt celis.
FER. m. Scdm ioh. Cap. xm.
Vidit ioh ihm Vſq; hic e filius dei.
Bibliotheca Universitatis Carolinae Pragensis
Signatura: 139
Fondo: Antiquum
Provenienza: Abbazia di Kladruby
Epoca: sec. XIII
Lingua: latino
Scrittura: gotica
Materia: membrana
Contenuto: Evangeliario
Condizione: buona
Segnatura precedente: 139
Segnatura attuale: 139

Obr. 6

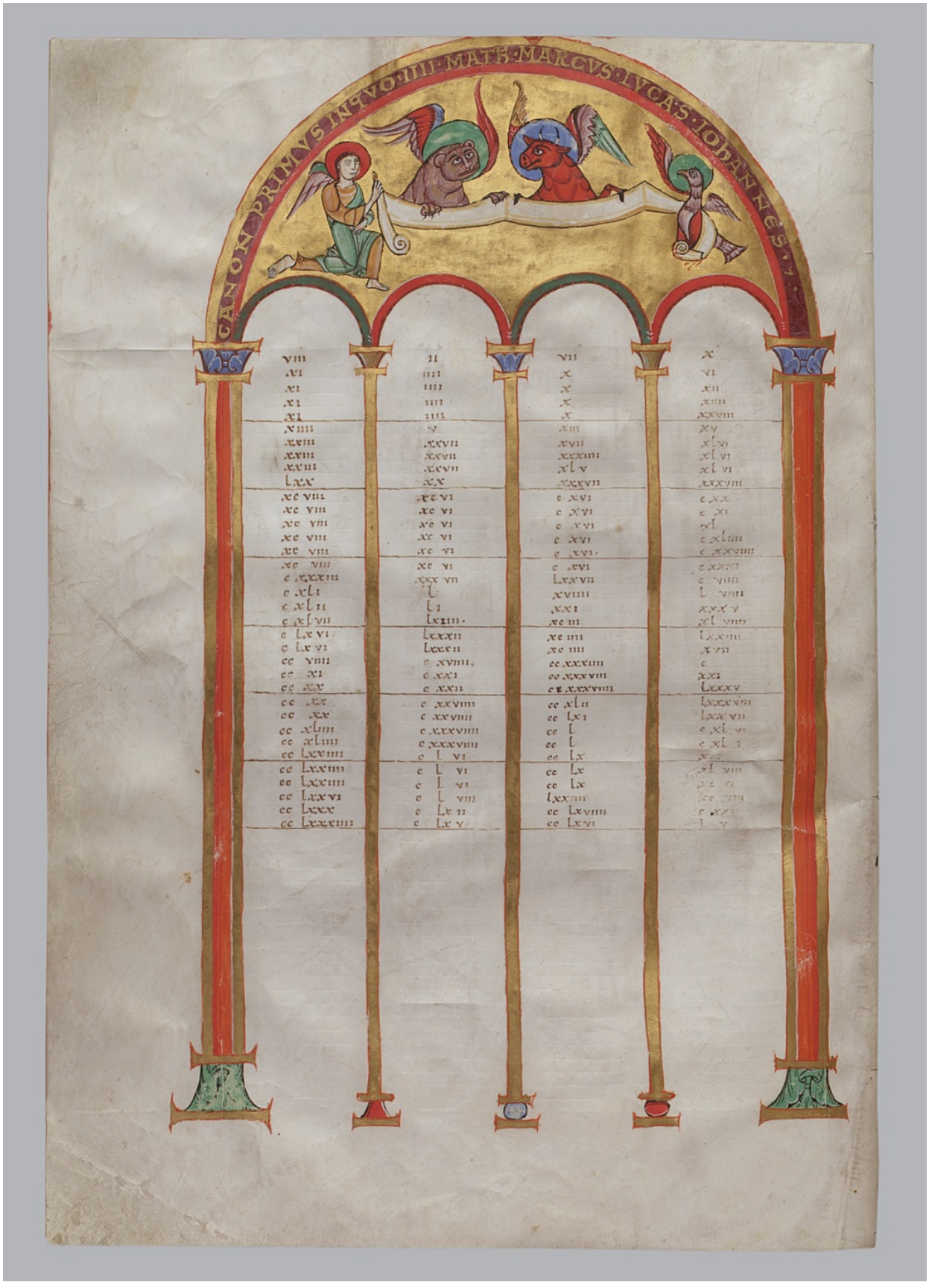

Obr. 7

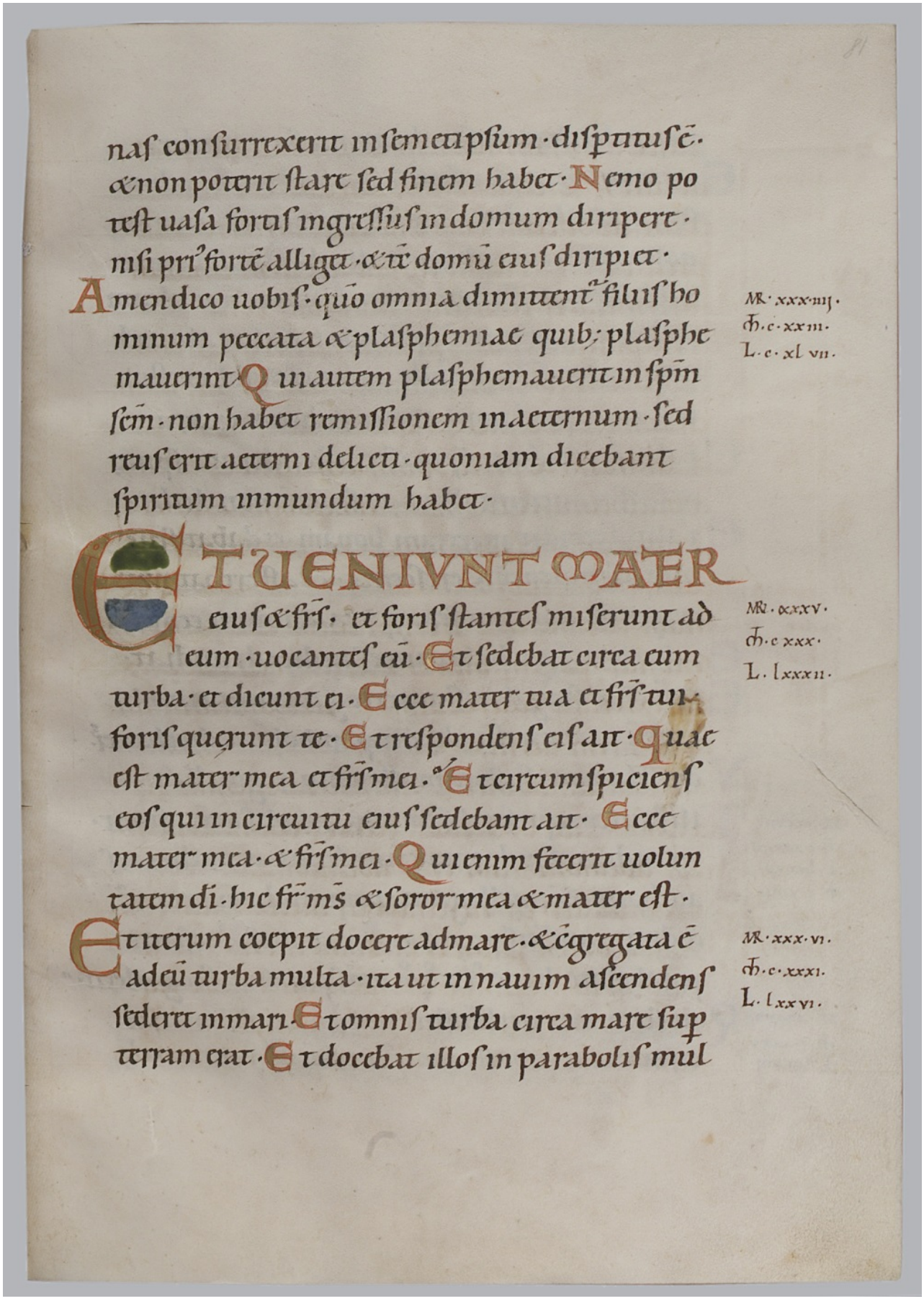

nas consurrexerit in semetipsum · dispertitus ē ·
& non poterit stare sed finem habet · Nemo po
test uasa fortis ingressus in domum diripere ·
nisi pri⁹ fortē alliget · & tē domū eius diripiet ·
Amen dico uobis · quō omnia dimittent̄ filiis ho
minum peccata & plasphemiae quib; plasphe
mauerint · Qui autem plasphemauerit in spm̄
sem̄ · non habet remissionem in aeternum · sed
reus erit aeterni delicti · quoniam dicebant
spiritum inmundum habet ·

MR · xxx · iiij ·
Ch · c · xxiii ·
L · c · xl vii ·

ET UENIUNT MATER
eius & frs̄ · et foris stantes miserunt ad
eum · uocantes eū · Et sedebat circa eum
turba · et dicunt ei · Ecce mater tua et frs̄ tui ·
foris quęrunt te · Et respondens eis ait · Quae
est mater mea et frs̄ mei · Et circumspiciens
eos qui in circuitu eius sedebant ait · Ecce
mater mea · & frs̄ mei · Qui enim fecerit uolun
tatem di · hic fr̄ ms̄ & soror mea & mater est ·

MR · xxxv ·
Ch · c xxx ·
L · lxxxii ·

Et iterum coepit docere ad mare · & cēgregata ē
ad eū turba multa · ita ut in nauim ascendens
sederet in mari · Et omnis turba circa mare sup
terram erat · Et docebat illos in parabolis mul

MR · xxx · vi ·
Ch · c · xxxi ·
L · lxxvi ·

ZÁVĚR:

Všechny tři ukázky pocházejí z evangeliáře, který se podle prvního doložitelného majitele (kláštera premonstrátů v Zábrdovicích) nazývá evangeliářem Zábrdovickým.

Na první ukázce (obr. 5) vidíme *capitulare* uvozující evangeliář a tvořící jeho nedílnou součást.

Na druhé ukázce (obr. 6) je zobrazena kánonová tabulka, která je nedílnou součástí evangeliáře, a na poslední ukázce pak text evangelia s marginálními odkazy na příslušné evangelijní knihy.

Literatura

ČERNÝ, Pavol. *Evangeliář zábrdovický a Svatovítská apokalypsa*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2004, 378 s., [48] s. obr. příl. ISBN 80-200-1035-1.

Kapitola XII

UKÁZKY RUKOPISŮ IV

V této kapitole se dozvíte:
- Jak vypadá rukopis středověkého breviáře?
- Jaké jsou typické znaky této liturgické knihy?

Klíčová slova:
breviář

Čas potřebný ke studiu: 2 hodiny

BREVIÁŘ – BREVIARIUM

Tato liturgická kniha vznikla na přelomu 11. a 12. století a zahrnuje všechny texty potřebné pro modlitbu hodinek (*officium*). Původně byla velmi rozsáhlá, ale v průběhu 13. století byla, mimo jiné i díky praktickým potřebám vagujících mnichů (minorité), poněkud zkrácena, a tak vznikla „typická" podoba breviáře, užívaná po celý středověk. Vnitřní uspořádání breviáře je stejné jako u misálu, tedy *ordinarium*, temporál, sanktorál a *communio sanctorum*.

Úkol k textu

Navzdory řečenému zkrácení, byl breviář stále knihou poměrně rozsáhlou, pročež se nezřídka rozděloval. Vzpomeňte si, jak se jeho jednotlivé části nazývají.

UKÁZKA S KOMENTÁŘEM I

Muzeum Brněnska, Knihovna benediktinského opatství Rajhrad, sg. R 387, fol. 171r (obr. 8a)

- ukázka přináší nejprve průvodce, tedy návod, jak s danou liturgickou knihou zacházet, a to v tzv. mezidobí (od oktávu Letnic až po advent); jde o *directorium*, jinak též *Ordo officiorum per totam anni discursionem*; tuto skutečnost avizuje incipit: *Incipit ordo dominicarum ab octava Pentecostes usque in adventum Domini*

- z podobných návodů se vlastně daná liturgická kniha zrodila; přítomnost tohoto textu tak v dotyčném rukopisu ukazuje na jeho původní funkci
- tam, kde je třeba citovat předepsanou liturgickou formuli, volí se jen její zkrácená forma, nejčastěji jen počáteční slovo (slova): např. (ř. 11-13) ... *nisi quod ad priorem vesperam ymnus „Deus Creator“ et ad nocturnos ymnus „Nocte surgentes“ et ad matutinum ymnus „Ecce tam noctis“ usque in primam dominicam octorbis canuntur*

UKÁZKA S KOMENTÁŘEM II

Muzeum Brněnska, Knihovna benediktinského opatství Rajhrad, sg. R 387, fol. 171v (obr. 8b)

- ukázka bezprostředně navazuje na předchozí, která končí rumělkou provedenou rubrikou *Dominica prima post octavam Pentecostes. Ad vesperam*
- ukázka tedy obsahuje formule vztahující se k první neděli po oktávu Letnic; text má následující strukturu: responsorium *Audi Domine*, hymnus *Deus Creator*, antifona k evangeliu *Loquere Domine*, následuje první čtení (*Fuit vir unus...*) doprovázené responsoriem a versikulem, pak druhé čtení (*Venit ergo dies...*) rovněž s responsoriem a versikulem (zde jsou jen některé pasáže opatřeny neumovou adiasthemickou notací, z čehož plyne, že kniha nebyla dokončena, protože všechny tyto pasáže musely být zpívané), a posléze třetí čtení (*Dixit ergo Helchana...*)

Obr. 8a

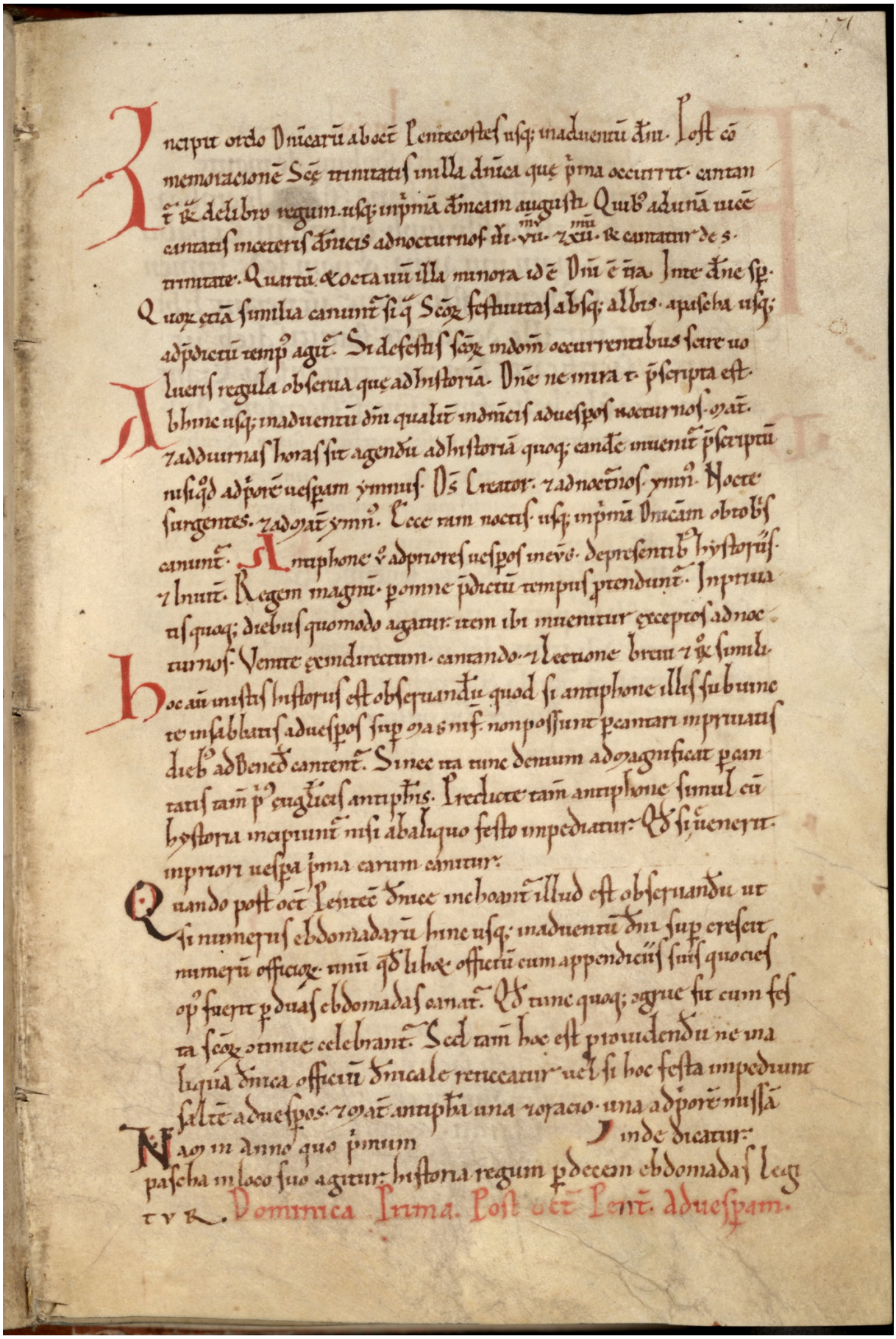

Obr. 8b

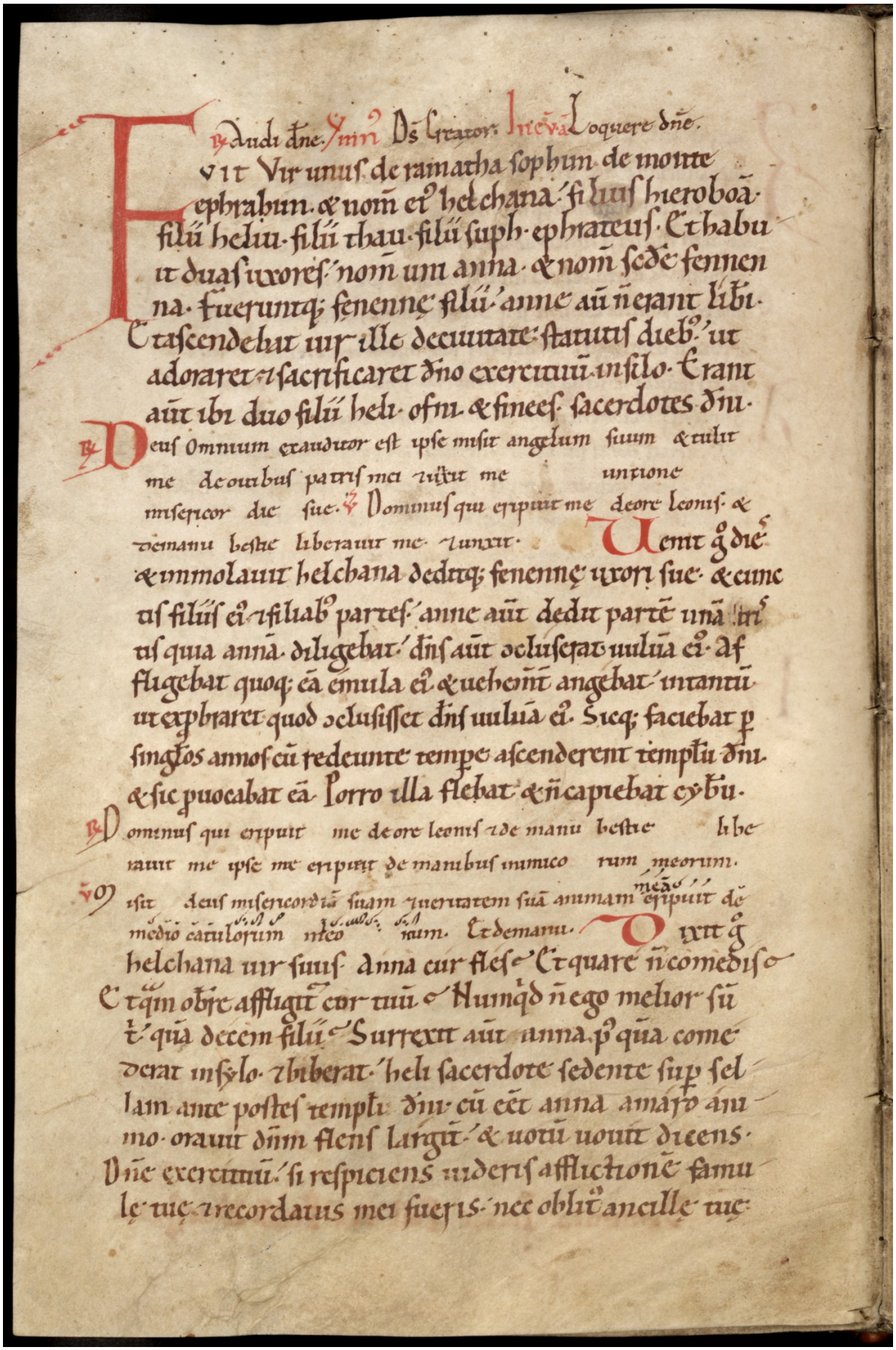

ZÁVĚR:

Obě ukázky pocházejí z breviáře – *breviarium*.

Kapitola XIII

UKÁZKY RUKOPISŮ V

V této kapitole se dozvíte:
- Jak vypadají rukopisy středověkého lekcionáře, *graduale* a sakramentáře?
- Jaké jsou typické znaky těchto liturgických knih?

Klíčová slova:
lekcionář, graduale, sakramentář

Čas potřebný ke studiu: 2 hodiny

LEKCIONÁŘ – LECTIONARIUM

Tato liturgická kniha (*lectionarium missae*) obsahuje vybrané pasáže z biblických textů, uspořádané podle běhu liturgického roku. Typickým znakem jsou rubriky *L(ectio)* ..., ukazující na zdroje příslušných čtení, a stereotypní formule na začátku či konci biblických pasáží, např. *Dicit Dominus*.

Úkol k textu

Popsaný lekcionář se používal při mši. Existoval však ještě jeden typ lekcionáře: jak se jmenoval a čím se oba typy lišily?

UKÁZKA S KOMENTÁŘEM

MZA Brno, G 1, inv. č. 12.307/5 lat. (obr. 11)

- drobný zlomek liturgické knihy přináší pasáž z Janova evangelia (bereme-li v potaz *recto* i *verso* stranu fragmentu, jde konkrétně o Jo 18,2-18,8 a 18,17-18,22)
- text není dále nijak segmentován, nejsou zde žádné liturgické doplňky ani žádná krácení
- dotyčná evangelní perikopa odpovídá svátku *Fer. VI post Dominicam Palmarum*, tedy Velkému pátku

- tuto liturgickou příslušnost potvrzují rovněž interlineární sigly, které dokazují, že text byl přednášen (nikoli zpíván!) formou liturgického dramatu s přesně rozdělenými rolemi; ty jsou označeny znaménky: C, +C, +L, L

Obr. 11

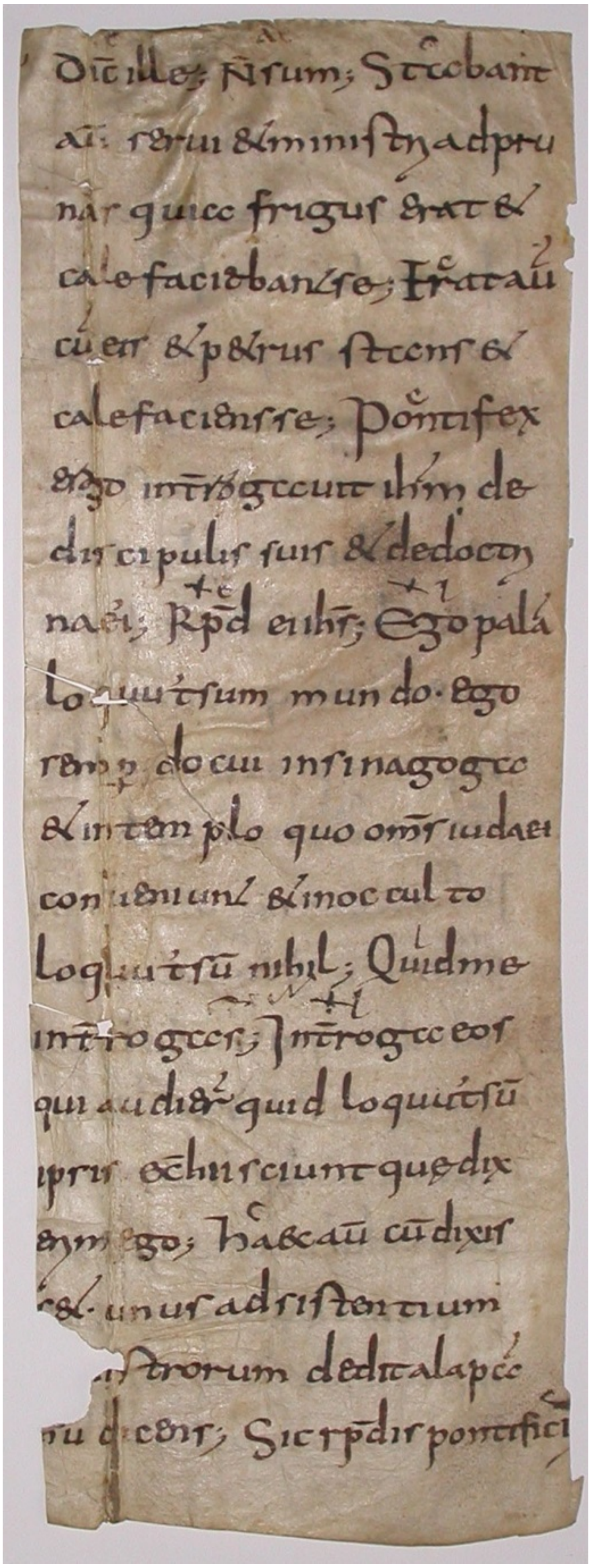
Dicit ille: Non sum; Stabant
autem servi et ministri ad pru
nas quia frigus erat et
calefaciebant se; Erat autem
cum eis et petrus stans et
calefaciens se; Pontifex
ergo interrogavit ihesum de
discipulis suis et de doctri
na eius; Respondit ei ihesus: Ego pala
locutus sum mundo. Ego
semper docui in sinagoga
et in templo quo omnes iudaei
conveniunt et in occulto
locutus sum nihil; Quid me
interrogas; Interroga eos
qui audierunt quid locutus sum
ipsis ecce hi sciunt quae dix
erim ego; Haec autem cum dixisset
unus adsistentium
ministrorum dedit alapam
ihesu dicens; Sic respondes pontifici

ZÁVĚR:

Uvedená ukázka pochází z lekcionáře (*lectionarium*); vzhledem k tomu, že se z dotyčného kodexu dochoval pouhý zlomek, nelze typ lekcionáře upřesnit.

GRADUALE

je kniha obsahující chorální zpěvy provozované během mešního obřadu. Používá se teprve od 12. století; dříve byly všechny zpěvy zahrnuty do antifonáře. *Graduale* obvykle začíná introitem první neděle adventní.

Úkol k textu

Zopakujte si strukturu graduálu.

UKÁZKA S KOMENTÁŘEM

MZA Brno, G 2, inv. č. 726 B/15 (obr. 12)

- ukázka přináší pouze notované texty, a to pro všední dny (dokončení [*Feria III*] a začátek zpěvů pro *Feria quarta* – jak můžeme soudit z dochované, rumělkou provedené rubriky)
- je zde použito neumové adiasthemické notace
- z rubrik jednotlivých formulí můžeme dobře poznat, o jakou knihu se jedná: z předešlého dne se dochoval versikul (V.) a antifona k přijímání (Co.), ze středečních formulí pak *invitatorium* s žalmem (Ps.), *Graduale* (Gr.) s versikulem (V.) a tractem (Tr.)
- z uvedených skutečností vyplývá, že rukopis obsahuje mešní zpěvy, tedy *graduale*

Obr. 12

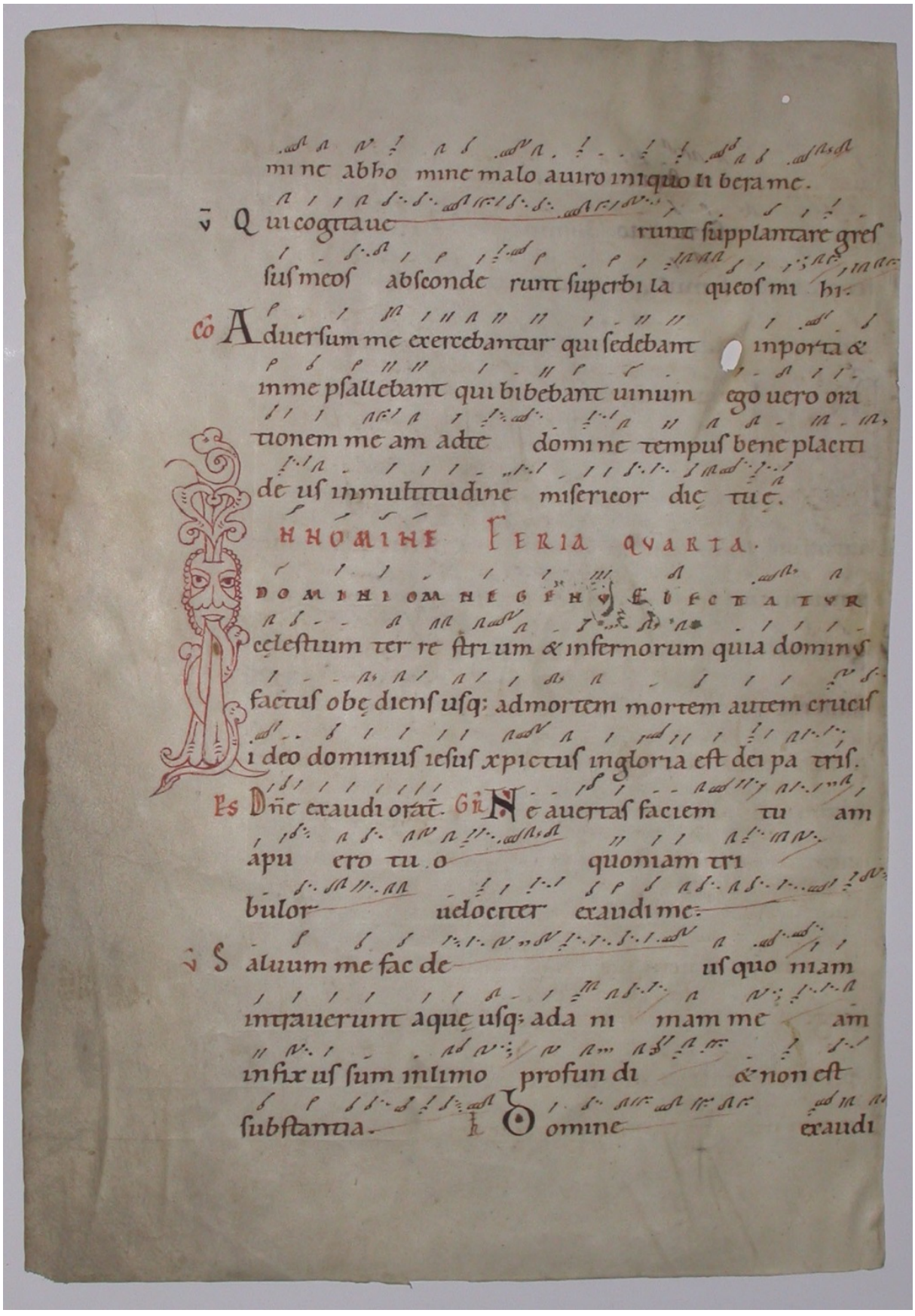

SAKRAMENTÁŘ – SACRAMENTARIUM

je nejstarší typ liturgické knihy. Obsahuje formuláře modliteb, které celebrující kněz pronáší během mešního obřadu. Pro rukopisy jsou typické rubriky *Coll(ecta)* nebo *Or(atio)*, *Secr(eta)* nebo *Oratio super oblata*, *Praef(atio)* nebo *VD (= Vere dignum)*, *Postcom(munio)* nebo *Compl(enda)*, *Oratio super populum*. Většina modliteb je zakončena formulí *per Dominum nostrum Jesum Christum* nebo *per e(undem)*.

UKÁZKA S KOMENTÁŘEM

Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sg. 137/zl. (obr. 13)

- kniha přináší výhradně nenotované texty modliteb pronášených knězem (celebrantem) při sloužení mše
- zachovaný zlomek obsahuje kolekty (neoznačené rubrikou: *Preces populi tui ... Per.* a *Da, quesumus omnipotens Deus... Per.*), sekrety (rubr. SEC.: *Suscipe, quesumus Domine ... Per.* a *Hostia, Domine quesumus, quam sanctorum tuorum natalicia recensentes offerimus ... Per.*) a postcommunium (rubr. POSTCO.: *Saciasti ... Per.*)
- vztahuje se k mešnímu formuláři pro svátky papeže Marcela (rubr.: *Marcelli pape*, 16. ledna) a Prišky panny (rubr.: *In Nat. sce. Prisce Virgin*.)
- charakteristická zakončení modliteb (*Per [Dominum nostrum]…*) jsou podtržena

Obr. 13

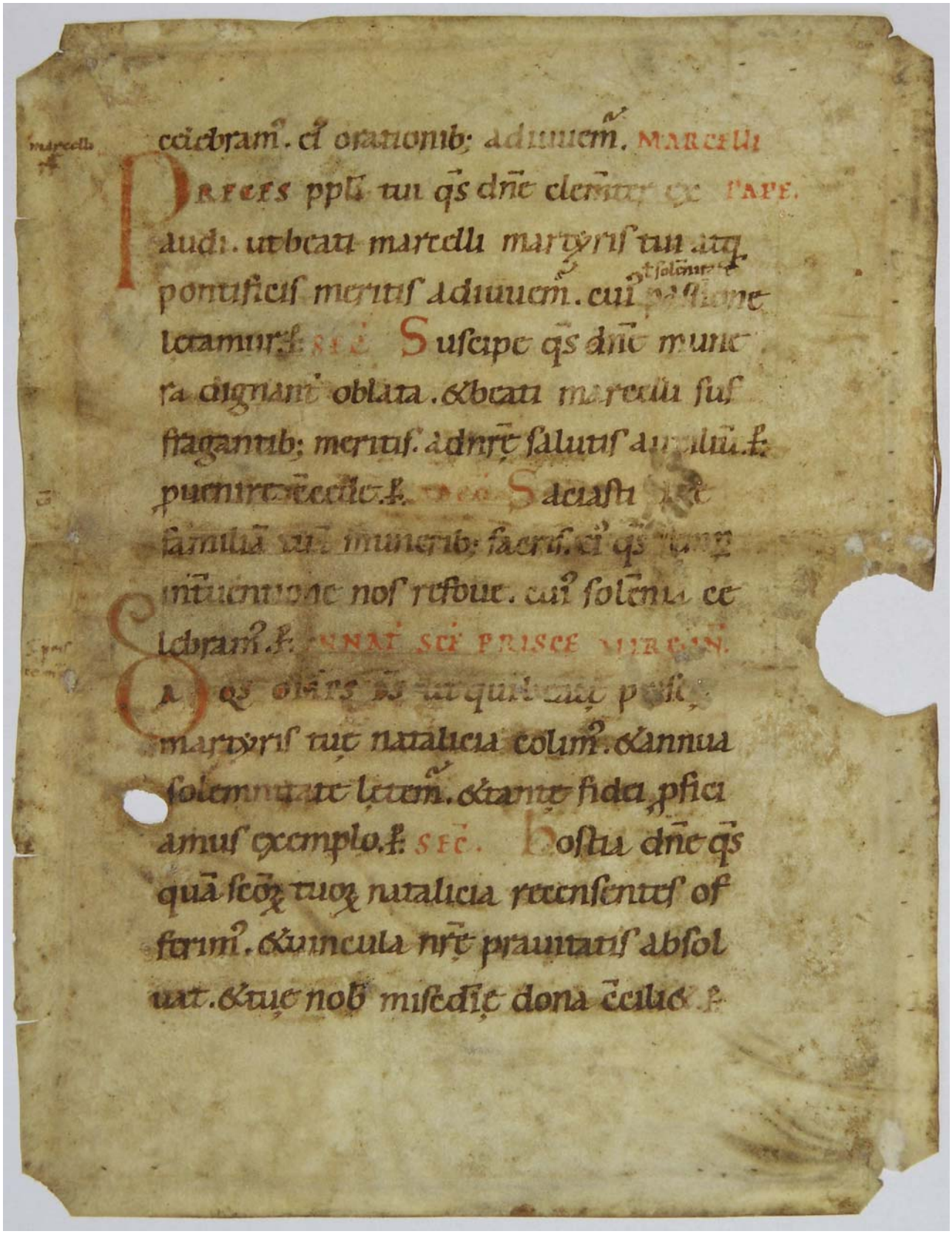

ZÁVĚR:

Sacramentarium Gregorianum* pro svátky *Propria de sanctis

Korespondenční úkol 2

Pokuste se popsat a určit, z jakého typu liturgické knihy pocházejí tři níže uvedené zlomky (obr. 14, 15, 16).

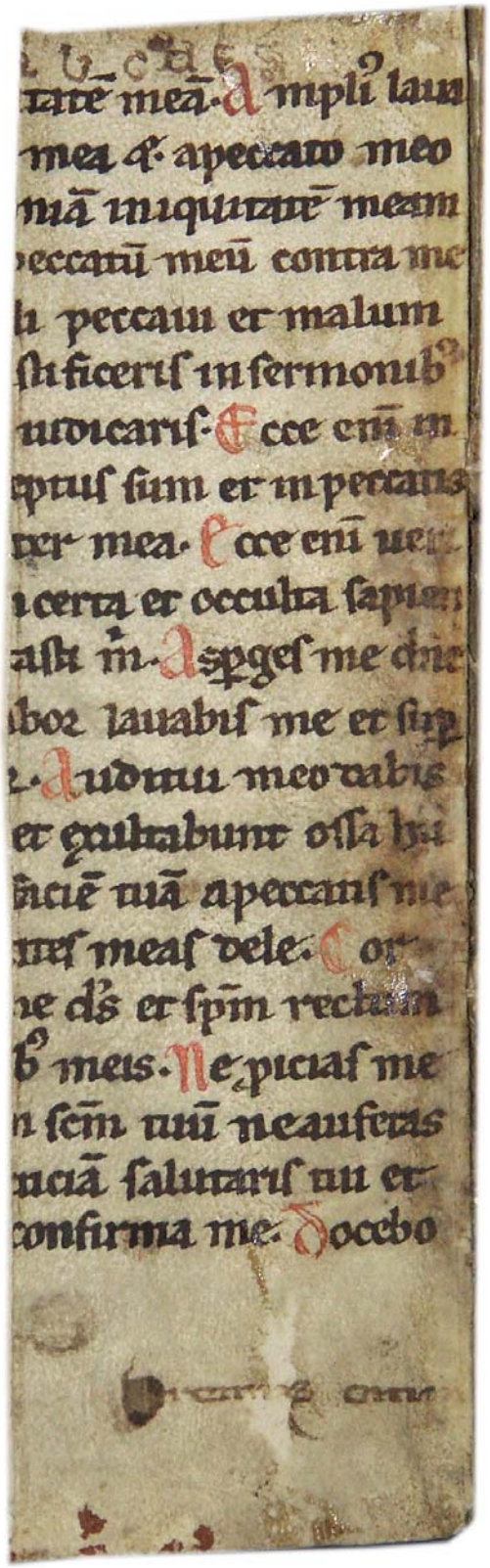

Obr. 14

Obr. 15

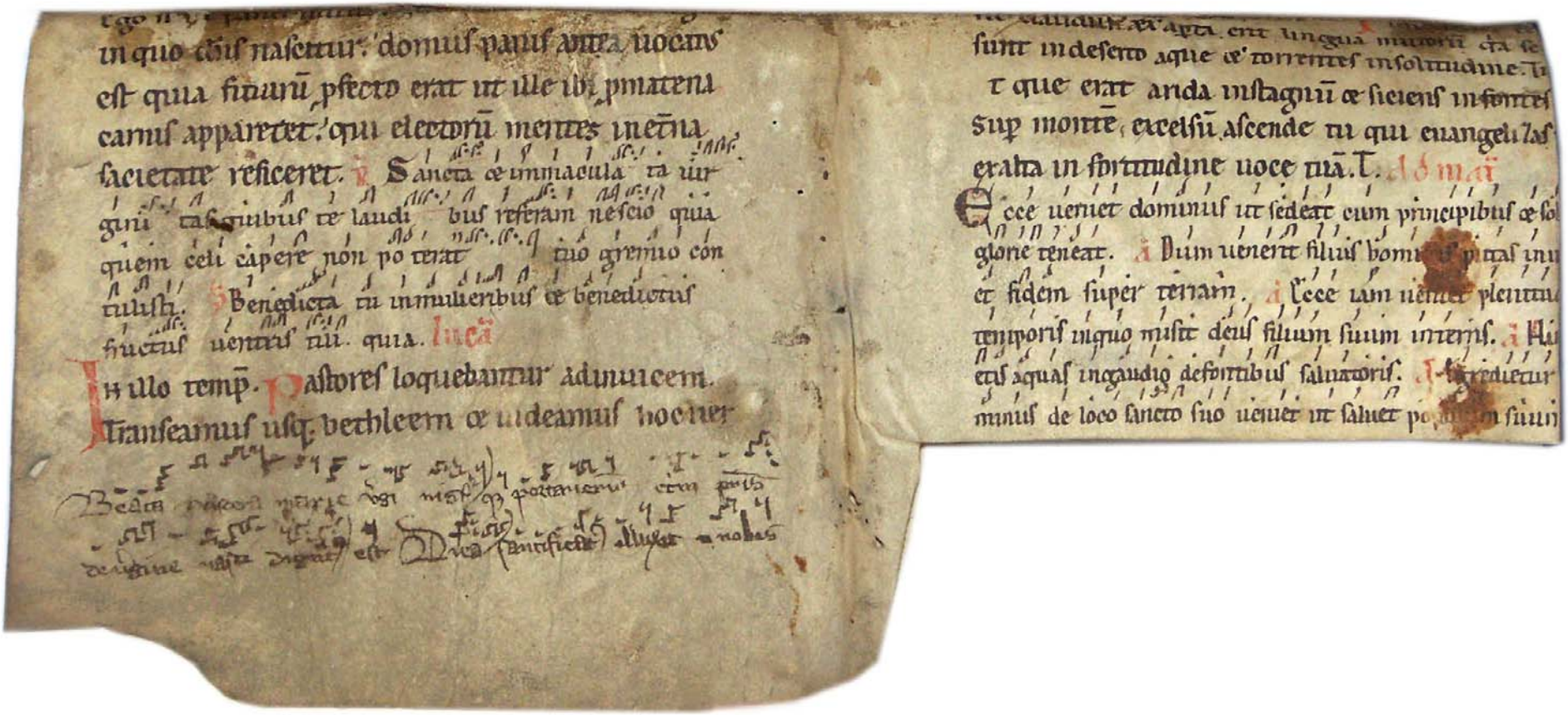

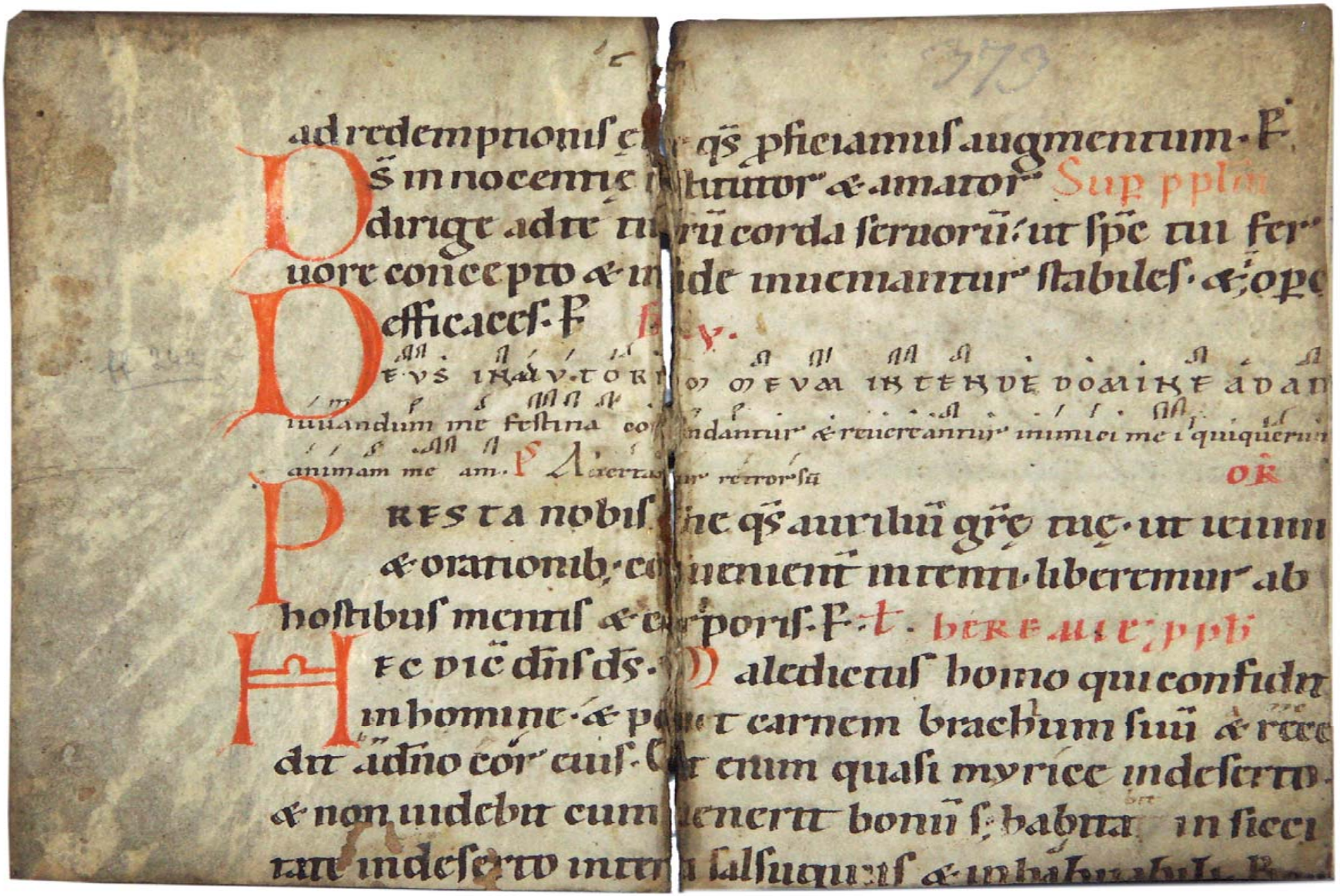

Obr. 16

Příloha

SYSTÉM SIGNATUR U ZAHRANIČNÍCH KNIHOVEN

1.
BERLIN, Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz (SBPK)
<http://staatsbibliothek-berlin.de>

Signatury:
Theol. lat. fol. (qu./oct.)
Lat. fol. (qu./oct.)
Germ. fol. (qu./oct.)
r. fol. (qu./oct.)
Orient fol. (qu./oct..)
Hamilton
Phillipps

2.
FLORENZ, Bibliotheca Medicea Laurenziana (BML)
<http://www.bml.firenze.sbn.it>

Signatury:
Edil. (Aedili)
Amiat. (Amiatino)
Ashb. (Ashburnham)
Codd. extr. ord. (Codices extra ordinem)
Conv. soppr. (Conventi soppressi)
Corale
Gadd. (Gaddiano)
Med. Pal. (Mediceo-Palatino)
Mugell. (Mugelliano)
Tempi

3.
LONDON, British Library (BL)
<http://prodigi.bl.uk/illcat/introduction.asp>

Signatury:
Additional
Arundel
Burney
Cotton
Egerton
Hartgrave
Harley
King´s
Landsdowne
Loan
Or.
Royal (trojmístná čísla!)
Sloane
Stowe
Yates Thompson

4.
LOS ANGELES, J. Paul Getty Museum

<http://www.grtty.edu/museum>

Signatury:
Ludwig I 6

5.
MÜNCHEN, Bayerische Staatsbibliothek (BSB)
<http://www.bsb-muenchen.de/72.0html>

Signatury:
Clm (Codex latinus Monacensis)
Cgm (Codex germanicus Monacensis)

6.
OXFORD, Bodleian Library
<http://image.ox.ac.uk>

Signatury:
Add. (Additional, dvojmístná sign.: A. 170 etc.)
Arch. Seld. (Archivum Seldenianum)
Ashmole (a Ashmole Rolls)
Auct. (Auctarium; trojmístná sign.: D. 1. 5. etc., z. T. D. Inf. 2. 2.)
Canon. Liturg. (Canonici Liturgical)
Canon. Misc. (Canonici Miscellaneous)
Digby
Don. (Donation)
Douce
Eng. bib. (English bibles)
Eng. hist. (English history)
Eng. misc. (English miscellaneous)
Eng. poet. (English poetry)
Fairfax
Fell
Finch
French
Gough Gen. Top. (Gough General Topography)
Gough. liturg. (Liturgies)
Gough London
Gough Maps

Greaves

Hatton
Hatton donat. (donati)
Holkham misc. (miscellaneous)
Icelandic
Italian
Jones
Junius
Kennicott
Barlow
Barocci
Bodl. (Bodley, a Bodley Rolls)
Canon. Bibl. Lat (Canonici Latin Biblical)
Canon Patr. Lat. (Canonici Latin Patristic)
Lat. bib. (Latin bibles)
Lat. class. (Latin classics)
Lat. hist. (Latin history)
Lat. liturg. (Latin liturgies)
Lat. misc. (Latin miscellaneous)
Lat. th. (Latin theology)
Laud. Lat. (Laud Latin)
Laud. Misc. (Laud Miscellaneous)
Laud Liturg. (Laud Liturgies)
Lyell
Lyell empt.
Mex.
Mich.
e Mus. (e Musaeo)
Mus. (Music)
Opp. Add.
Rawl. (Rawlinson, dvoumístná sign., např. A 338.)
Rawl. liturg.

Rawl. poet.
Rawl. Statutes
Rylands
Arch. Selden (Archivum Selden)
Selden Supra
Tanner
Top. Glouc. (Topography Gloucester)
Wood (dvojmístná sign.)
Wood empt.

7.
PARIS, Bibliothèque nationale de France (BnF)
<http://www.bnf.fr>

Signatury:
Grec
Supplément grec
Coislin
Latin
Nouvelle Acquisition latine
Français
Nouvelle Acquisition française
Rothschild
Smith-Lesoeuf

8.
STUTTGART, Württembergische Landesbibliothek (WLB)
<http://www.wlb-stuttgart.de/archive/handschriften.htm>

Signatury:
HB (Hofbibliothek): trojmístná sign.: HB + lat. cifra (I-XIV) + arab. cifra
(Cod.) bibl. (biblicus)
(Cod.) brev. (breviarius)
(Cod.) cam. et oec. (cameralia et oeconomica)
(Cod.) fragm. (fragmentum)
(Cod.) hist. (historicus)
(Cod.) med. et phys. (medicinalis et physicalis)
(Cod.) mus. (musicus)
(Cod.) poet. et phil. (poeticus et philologicus)
(Cod.) theol. Et phil. (theologicus et philosophicus)

9.
CITTÀ DEL VATICANO, Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV)
<http://bav.vatican.va/it/v_home_bav.shtml>

Signatury:
Barb. (Barberinus)
Borg. (Borgianus)
Neofiti
Ottob. (Ottobonianus)
Pal. (Palatinus)
Chigi
Messic. (Massicano)
Reg. (Reginus)
Ross. (Rossianus)
Urb. (Urbinas)

10.
WOLFENBÜTTEL, Herzog-August-Bibliothek (HAB)
<http://www.hab.de/bibliothek/wdb/mssdigital.htm>

Signatury:
Aug. (Augusteus = základní sign.)
Extrav. (Extravagantes)
Blank. (Blankenburgensis)
Gud. (Gudensis)

Helmst. (Helmstadiensis)
Nov. (Novus)
Noviss. (Novissimus)
Weiss. (Weissenburgensis)